

ДУБАЯ

№ 3 2020

ДУКЛЯ

Рік видання 68 № 3 2020

літературно-мистецький та публіцистичний журнал. Видає Спілка українських письменників Словаччини, Пряшів.

DUKLA –
literárno-umelecký
a publicistický časopis.
Vydáva Spolok ukrajinských spisovateľov
na Slovensku, Prešov.

Realizované s finančnou podporou Fondu na podporu kultúry národnostných menšín.

ІВАН ЯЦКАНИН,
головний редактор.

РЕДКОЛЕГІЯ:

ГРИГОРІЙ ГУСЕЙНОВ,
АНАТОЛІЙ КАЧАН,
ВАСИЛЬ ДАЦЕЙ,
СТЕПАН ГОСТИНЯК,
ЯРОСЛАВ ДЖОГАНІК,
ПРОКІП КОЛІСНИК,
ОЛЕКСАНДРА ІГНАТОВИЧ,
ГАННА КОЦУР,
МИРОСЛАВ ІЛЮК.

Виходить раз на два місяці.
Передплатна ціна на рік –
3,98 €.

Адреса редакції:
080 01 Prešov,
Ul. Janka Borodáča č. 5

Комп'ютерний набір
NITECH s.r.o., Prešov,

Objednávky na predplatné prijíma každá
pošta a doručovateľ Slovenskej pošty.

Objednávky do zahraničia vybavuje
Slovenská pošta, a.s., Stredisko pred-
platného tlače, Ul. Uzbecká 4, P.O. Box
164,82014 Bratislava 214,

e-mail: zahranična.tlac@slposta.sk

ISSN 0419-8131

ЗМІСТ

Ірина Мацко Добірка поезії	2
Надія Вархол Плакун-трава	8
Іван Яцканин Мабуть, все було інакше	12
Борис Антоненко-Давидович Три чечени	16
Михайло Роман Закарпаття і українська література Пряшівщини	21
Олександр Муратов Микола Хвильовий і час	29
Іван Яцканин У пошуках європейської модерної літератури	31
Микола Хвильовий Я (Романтика)	36
Тарас Кузьо Війна Путіна проти України (Уривок)	50
Невідоме досі фото Богдана-Ігоря Антонича ...	75
Микола Мушинка Книга про «втрачені» дерев'яні церкви Пряшівщини	76
Енциклопедія мистецтва, культури і громадського життя українців міжвоєнної Чехословаччини	79
Каталог найбільшої колекції екслібрису в Україні	83
Два томи вибраних творів патріарха літератури руснаків Сербії Дюри Лаяка	88
Ладислав Пушкар Міжнародне бієнале «З кросна до Кросна»	93

ПОЕЗІЯ

Ірина МАЦКО

БАТЬКІВСЬКИЙ ПОРІГ

Батьківський поріг –
Це дорога додому,
В дитинство щасливе, квітуче моє.
У сні кольорові, дощі веселкові,
Де – разом родина і я з нею є.

Батьківський поріг –
Це мій край неповторний,
Де я народилась, в любові зросла,
Де мамина пісня і татові руки
Так ніжно здіймали мене в небеса.

Батьківський поріг
Кличе знову невпинно,
Цей клич живе в серці, у кожному дні.
З тобою, мій краю, моя Україно,
Молитви мої, всі думки і пісні.

Хай світом лунає краса твого слова
І правда свята за полеглих й живих.
Хай вільно навіки дзвенить рідная мова,
Збираючи знов на Батьківський поріг.

Земля квітує, радує весною
І споконвіку так було і є.
І щедро обдаровує красою
Весь світ навколо, і усе живе.

Від різноцвіття вся душа співає
І щастям лине в небо, наче птах.
Минулості тривоги забуває
І радістю виблискує в очах.

Земля квітує, дихає весною.
Було до нас так. Буде і без нас.
Спасибі за любов, даровану Тобою,
За цю красу, яку Ти, Боже, створив для нас!

МАЛЕНЬКІ СОНЕЧКА ЗЕМЛІ

Маленькі сонечка землі
Весною щедро розквітають
Дарують усмішку мені,
Світанок радісно вітають!

Пухнасті сонечка мої –
Кульбабки золотоволосі.
Як любо з вами на душі,
Дитинства казка – з вами й досі.

Маленькі сонечка землі
У морі трав собі пірнають,
Шепочуть таїну мені,
Долоні сонцем обіймають.

ЖІНКА ВСЕСВІТУ

Поєми Жінці сотні літ складають,
Картини пишуть про її красу,
Мов ясні зорі очі в неї сяють,
Вуста дарують вранішню росу.

Шедеврив створено про Жінку незліченно,
Мадонни образ сяє в ній живий –
Добро і віра, сила духу нескінченна
І Небо, цілий світ прихильні їй.

Та Жінку все ж не легко розгадати,
У ній – велика таїна життя –
Вона – Вітчизна, і Кохана, й Мати.
Так Жінку Всесвіту належить величати!

ВИШИВАНКА

Вишиванка-вишиваночка,
Із вечора аж до ранечка
Квіти-зорі вишиватиму,
Рідну землю прославлятиму!

Вишиванка-вишиваночка,
Дочекаюся до ранечка,
Одягну тебе на свято я
В цій красі співа душа моя!

Блакитне небо – це моя країна –
Ліси і гори, ниви золоті.
А зветься Батьківщина – Україна –
Дніпро, сади квітучі й молоді!

КОЛИСКОВА

Люлі, лю, моя дитинко.
Спи, солодко засинай.
Люлі, лю, моя перлинко,
Спить і ліс, зелений гай.

Засинай же, Янголятко,
Обійму тебе сильніше,
На усьому білім світі
Ти для мене – найрідніший.

Спи, синочку мій маленький,
І не бійся, ти – зі мною.
На світанку день щасливий
Знов зустрінеться з тобою.

Спи, моє ти ясне сонце,
Виростає же нам на втіху.
Світить Місяць у віконце,
Колисає зорі тихо.

Я – ЖІНКА

Я – жінка,
Народилася такою,
Зросла під синню неба, вітра спів.
Коханою, щоб бути із тобою,
Долати разом все без зайвих слів.

Я – жінка,
Народилася такою
Для щастя і продовження життя,
Щоб відчувати кожною весною
Нашу Любов – цей Всесвіт почуття.

Я – жінка,
Народилася такою,
Щоб бути Янголом твоїм вдень і вночі,
Світити сонцем, ніжною красою
Розвіяти всі осені дощі.

Я – жінка,
Народилася такою,
Залишуся навіки молодою
У наших дітях, внуках із тобою,
Коханий мій, єдиний,
Назавжди!

ПАМ'ЯТАЙ

Я Дідуся зустріла,
Коли була мала.
Зовсім його не знала,
А ніжно обняла.

Медалі з орденами
На піджаку горять.
Втомленими руками
Їх поправляєш в ряд.

Ти пережив блокаду,
Відважно воював
І горя канонаду
Життям перемагав!

Ти розчищав руїни,
Ти будував міста.
І вірив – мир в країні
То – заповідь Христа.

Дідусь, ти – там далеко
Пішов за небокрай...
Тут на землі світанки
Шепочуть: – Пам'ятай!

СОКОЛИКУ

Ідуть сини у бій,
Ідуть за волю!
Край боронити свій
І мир у ньому.

В очах бринить сльоза,
Змахну рукою.
Синочку, Бог і я
Завжди з тобою!

Соколику, прошу,
Живим вернися!
Молитвою моєю
Захистися!

В очах вже сліз нема,
Душа – з весною.
Синочку, Бог і я
Завжди з тобою!

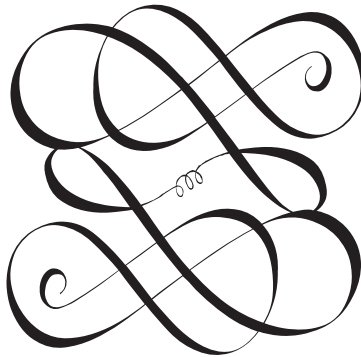
ЯКІ ПОТРІБНО ЩЕ СЛОВА?

Які потрібні ще слова?
Це зрозуміло і дитині,
Що Батьківщина в нас – одна
Була одвіку і донині!

Які потрібні ще слова,
Щоб ви, панове, зрозуміли
Земля ця предків є свята!
Вони життя їй присвятили.

Та схаменіться, годі з нас!
Не продавайте її в рабство!
Прийде за все розплати час –
Брехню і жадібність, нахабство.

Які ж потрібні ще слова?
Ви їх не чуєте! Не треба.
На морок є ще й булава
І прийде світла Голова
І буде мир, і буде воля,
І України краща доля!
Але, панове, вже без вас!

ПРОЗА

Надія ВАРХОЛ

ПЛАКУН-ТРАВА

Ти не раз стовбичила біля зволоженого, неглибокого і неширокого ярочку і дивилася на красу та пишноту лілово-буряково-цикламіно-пурпурових квітів *перелесника* – плакуна-трави, які, скільки твій зір осягнув, наче завітчаній з узорами довгий, мов *Вірую*, килим тягнувся повз сільської дороги аж ген до чагарника. Ти почувала себе, наче Аліса у Дивокраї і, як завжди, від такого видива ти була сповнена хвилюванням. Твої очі побільшали від отакої дикої, зворушливої краси, яка тобі пригадала слова Андре Бретона: *або краса стане судорожною, або взагалі не буде її*. Опці квіти, зібрані у вузькі густі *чубрики**, *катальки*** ти назвала нашою лемківською лавандулею. Французькі імпресіоністи малювали поля, засіяні блакитно-фіолетовими квітами лаванди, та квіти плакуна-трави, *перелесника*, які лемували дороги, ярки у лемків, на жаль, ніхто не малював, ніякий імпресіоніст не звернув увагу на їхні, ледь-ледь помітні, мінливі нюанси кольору. З лаванди виробляли парфуми і гарно напахчені кавалерами, променадуючись бульварами у галантні свята, залишали за собою їхні пахощі. Та з нашого лемківського *перелесника*, плакуна-трави, замість духів капали лем сльози. Твоя баба Палага чудофайка вміла *баяти*, заворожувати словом від нечистої сили і за допомоги плакуна вміла залякувати злих демонів, яких примушувала плакати. Ти, пильно придивляючись на цю рослину, виділа, як з її листків рясно капкали сльози – вона справді плакала. Баба Палага приказувала, що *перелесник-демон* небезпечний *скушитель*, який літає в повітрі і ногами мучить душу нещасливо закоханої дівчини. А коли сусідову Гафку спокушував молодий легінь, баба Палага висушену цілющу рослиночку *перелесника* давала на жевріючі вуглики, підкурюючи димом Гафк-у. Та й тобі самій баба Палага розкрила секрет магічної сили *перелесника*-плакуна, і, вирізавши з його кореня талісман, прив'язала тобі на шию. Тобі довго учувався бабусин голос, яка вимовляла заклинання пошепки, аби вороги тебе боялися і обминали. Не раз він тебе захистив від бісівського погляду землистого, з кістлявим навовкулаченим лицем, сусіда Митра, який глибоко чхав на нашу сім'ю, і займаючись грішним ділом браконьєрства, він, вступаючи в сварку з нашим чадом, хижакувато розправляв плечі, а його кошлаті брови зловісно наїжачувалися. Його сатанинський собака Нетух задушав наші

* *Чубрик* – діалектне слово, суцвіття

** *Катальки* - діалектне слово, суцвіття

курки, і сам Митро, кидаючи до нашого обійстя звадливе зілля, прозвав мачуху жабою розчіпленою. Як на зло, зависив на наші ворота мертвого голубоподібного птаха, який був схожий на підвісного голуба на гугенотському хресті, і щоб не чути мачушиних прокльонів, аби до нього перун тріснув тим грубшим *клинцєм****, про всяк випадок клав затички до вух.

Паскудний сусід Митро був противагою твого доброго, як фалаток хліба, дідуса Онуфрія, якого ти вже не пам'ятала, лем чула про його ласкавість, про те, що любив всі травинки, і всі пташинки, і людські істоти не лем отих з-під одного дзвона, але і тих сторонніх, і дзядів, жебраків... В твоїй уяві дідусева добра слава серпанком ранкового туману покривала емоційного кольору плакуна-траву, від якого серпанок м'яко рожевів, а плакун-трава, *перелесник*, зворушливо ронив сльози.

Лаконічний запис в метриці хрещення подав тобі головні біографічні дані твого дідуса: дату народження – 19 жовтня 1873 року; номер хати, в якій він народився – 28 (в минулому діти лем вдома народжувалися); віросповідання – греко-католик, а до того ж – незаконна дитина; мати, твоя прабабця Настя – зарібниця (служила на парафії у священника) і була донькою Параски Дровітняк, з кличкою Солянка, а татко – Осип Ільків – обоє були рільниками. Далі наведено ім'я хрещених батьків, *нонашка* і *нонашки*, й дата хрещення. Дивовижне українське християнське ім'я Онуфрій лоскотало твоє самолюбство, ти надавала цьому імені неабияку вагу – таж воно єгипетського походження. І ця його ознака – *завжди добрий* навіяла тебе знов ступити перед знайомий пагорбок в кінці села.

І так сеї жаркої днини ти, з гострим почуттям болю опиняєшся на знайомому місці і, неначе вкопана, стоїш, наївно вірячи, що перед твоїми очима встане дідова та твоя рідна хата і жде тебе... Вічний обман! Не ждала, бо давно вже нерідна, вже й сліду нема за її старовинним виглядом, за старожилками, за прихованим кристаликом солі з прапрабабчиної солянки чи за добрячою отрошинкою**** хліба ласкавого діда Онуфрія... Усе плине, усе змінюється, *все тече* – досвідчені Гераклітові твердження. Твій зір спрямований на модерний, оранжевий собі затишний домок з привабливим фасадом та білим обрамленням вікон й тюлевою фіранкою на вікні. Ти намагаєшся відшукати яку-небудь серцю близьку, рідну грудочку. Та марно. Новий житель, позбувшись усього розгардіяшу, докорінно все змінив. Немовби хтось махнув чарівною паличкою, і враз – стареньку, похилу розвалюху замінило елегантне житло. Про нового господаря відомо тобі те, що він хірург. І як такий знаходить релаксацію після операцій в своїй столярській майстерні, розташованій в кінці домика. Його чутливі пальці замінили скальпель за столярний інструмент та верстат, обережно дотикаючись дерева, і так дерев'яні вироби – модерні садові меблі – білий столик з такими ж самими білими стільцями прикрашають чистенький, акуратний дворик з горщиками квітів. Ти споглядаєш на конар кошлатої груші, на якому поставлене скло з великою свічкою, оздобленою із золотистим декором ангела-охоронця, архангела Гавриїла, ніби промовляв слова святого апостола Павла: *Тож пильнуйте, як вам треба поводитися – не як немудрі, а як мудрі, використовуючи час, бо дні є хиткі.*

*** *Клинець* – діалектне слово, гвіздок

**** *Отрошинка* – діалектне слово, окришинка

Ти зориш на дерев'яну сауну навпростець домика та козуб для опікання, такі необхідні для сучасного житла. Далі твій погляд тягнеться з невибагливого маленького двору на бережок із садком, на початку якого в затінку берези вміщена біла лавочка із спинкою, точнісінько така, ніби упала з картини *Садок у Бретані*. На тебе весь цей краєвид літнього дня світить сонячною легкістю, подібно до тої, яку ти спостерігаєш на улюблених картинах П'єра-Огюста Ренуара. Того П'єра-Огюста Ренуара, який за своє життя не любив сумувати і радісний так і не малював жодних сумних живописних творів повсякденності. Може, зате цей краєвид, за яким ти нахабно підглядаєш, ніби за твоїм вимріяним життям, робить враження веселості, безжурності, а може, таким приємним, оптимістично настроєним був й твій *завжди добрий* дід Онуфрій, якого ти ототожнювала з виглядом Ренуара.

З відчиненого вікна жадібно прозвучала мелодія нетлінної пісні *Bésame mucho*, і ти, напружуючи слух, цілим своїм еством заворожено вслухаєшся в голос ... *Цілуй мене міцніше, цілуй мене жарко...* Ти гадки не маєш, в кого виявилось бажання цілуватися міцніше й жаркіше. Потім здогадуєшся, що це, може, пристрасть дружини хірурга. В твоїй уяві вона виступає то як бурхлива Ліза Трео, то як з рудим волоссям Марго Огюст, то як повнотіла Габріель, одягнена в сітчастій тканині – пишно розквітлі молоді музи живописця Ренуара...

... А тоді... Тоді... кілька літ позаду... пишношока, рожева мачуха, як та Аліна Шаліго, що позувала Ренуару, покинувши розчинене вікно, тривожно підходила, хвилеподібно гойдаючись боками, до радіо по дроті, звідкіля лунала пісня для ювілярів *Під дубиною*. Ти з відкритими очима гледіла на мачуху, яка завжди при слуханні цієї пісні тривожно тремтіла, бо за її словами ця любима пісня – це був найкращий народний пісенний витвір.

*Під дубиною, під зеленою, там сидів голуб з голубиною.
Сиділи вони, цілувалися, сизими крильми обнімалися.
Голубка каже: – Ти серце мое, за твоє життя дала би-м своє.
Ой вийшов стрілець з темного луга, цілив в голубку – забив голуба.
Голубка не їсть, голубка не п'є, лиш під дубину плакати їде.
Не буду їсти, не буду пити, який світ малий, нема з ким жити.*

І ти, будучи перед порогом літ молоді недосвідченої людини, жевжика, поки що лем п'ятнадцятирічним, худим дівчатиськом з тонесенькими ніжками, наче свічками, якими світять по церквах, відкрила мачушину тайну, приховану під *дубиною*. Орієнтацією для тебе була, немовби та магнітна стрілка компасу, світлина молодого голуба-воїна з аристократичним високим чолом, орлиним носом та благородним лицем, покладена в таємничий захисток під барвистим папером в шухляді з білизною. Ти не взнала, у який загадковий військовий мундир він був вдягнений, що його наостанку під кінець війни так і не врятував від кулі незвіданого й то німецького, ґардистського, советського стрільця (чи, не дайбоже, заблудлої стріли бракон'єра Митра?), який вийшов з темного луга й ... забив *голуба*. Твій нянько в тім часі відбував кількамісячний строк в тюрмі за переховування якогось там анти-матеріалу, а голубка-мачуха спленталася з незнайомим

голубом-воїном, вони шалено покохали один одного, дримбаючись в любощах. Ти тоді була ще малям, страшенно боялася чужого солдата.

Отой воїн, певно, добре розбирався в мистецтві, зумів відрізнити шедевр від звичайної мазанини, і так приніс звідкілясь невелике за розміром оригінальне полотно Ренуара, і щоб воно не попало в чужі жадібні руки, сховав його, загорнутого в ганчір'я, в тайник дерев'яної оселі. Знадобиться, кінець війни вже видніє із-за обр'ю.

Іронія долі! В той час, коли вже можна було поміняти малюнок за великі гроші, щоб зажити в достатку – не було що міняти. В твоїй пам'яті виринув незабутній вияв знищеної часом та гнилою деревиною картини Ренуара, сточеною шашелем, яку мачуха вишняла зі сховки. Весь час покладала всю надію на тисячі, отримані за оригінал, на манну небесну – та де ж там! Тобі невідомо, що саме там було намальоване митцем, чи якась оголена жінка, залита сонцем, або червоно-жовтий натюрморт, навіть і те, в якому творчому періоді картина виникла: в ранньому чи пізньому, коли митцю прив'язували пензель до покручених ревматизмом пальців. *Коли відмовляться руки, буду малювати пенісом*, ніби заявив старіючий, хворий на ревматизм, живописець. Отакого, посивілого, як голуб, з покрученими костями, ти уявляла й свого добротягу діда Онуфрія, який так і помер на ревматизм.

Ти задивлялась на свою молодшу начебто сестричку Соню, на її аристократичне личко та носик з ледве помітною горбинкою, ніби відлиток з таємничої фотографії. А появилася вона на світ кілька місяців після того, коли заарештованого нянька звільнили з тюрми. І Соня ні цяти не мала з нашого невибагливого нянька, таж її намалював пеніс в уніформі солдата з носом тонким з горбинкою. Сонин орлиний профіль спричиняв у тебе болісну, завзяту сестерську антипатію і ти легенько чесомувала по її носіку. Ти нутром серця відчувала, що заради неї ти, гидке каченя, стаєш покривдженою в родинному вогнищі. Та все ж таки баба Палага не вішала на її, благородного походження шию, талісман з кореня *перелесника*. Може, й за те Соні накувала зозуля небагато років – всього тільки вісімнадцять літ. До квітучої дівулі Соні виявили глибоку прихильність двоє кавалерів, вона любила пофліртувати, не завбачаючи ніякої смертельної небезпеки ревних рук вже не першої свіжості поклонника.

А ти? Твій залицяльник, мов той лісовий птах омелюх, запропонував тобі ягідку, яку ти з відкритим серцем прийняла. Не склалося сімейне життя. Справжній омелюх-*попелюх*, викравши і пропивши твого чудодійного талісмана-*перелесника*, так і не розлучається з пляшкою ні тепер, ні в четвер. Ті ж самі алкогольні дії, та ж сама подружня рутинна. І дарма ниньки шукаєш в рідному гніздечку свої втрачені надії і поривання.

Ти вже не милуєшся пагорбком з оновленим модерним домиком, на сонце неждано насуваються чорні хмари. *Ідьте, хмари, на татари!* Тобі здається, ніби зусібіч тебе оточує похмурий безрадний краєвид, якого ніхто не охороняє від злих дуків, ворогів. І ти, куди б не скинула оком, ніякого захисника – цвіту *перелесника*-плакуна-трави не знаходиш. Рівчаки-ярочки вже не пишчаються вузькими пасмами лілово-буряково-цикламінових квітів плакуна-трави, тільки соромливенько, журно показують свій забімбений лик зі старанно скошеною травицею. І тобі так жалко стало убогих, беззахисних ярків-рівчаків та дбайливого господаря, який не помічав, що разом з водою вихлюпнув і дитину з купелі.

Іван ЯЦКАНИН

Мабуть, все було інакше...

1

Дорога мамочко, дорога моя мамко!

Я не писав, бо знав, що дуже тебе образив своїм раптовим зникненням. Але я вже не міг на все це дивитися.

Мамочко, ти мені нічого поганого не зробила. Вибачай, що я навіть не попросився з тобою. Я знаю, що ти мене сильно-сильно любиш, а я так себе повів. Ні, ти не причина моїх невдач. Я чую твій докір: «Синку, що

з тобою трапилось? Хто на тебе так вплинув?»

Так, ви довго про мене нічого не знали, може, когось і розпитували, але ж хто мене знає...

Поїхав я на північ. Насамперед працював на пилорамі, але надоїло мені те постійне дзиччання пил. Інколи навіть здавалося, що пили, розрізавши дерево на дошки, біжать за мною, аби розрізати навпіл. Після того вибрався працювати у шахті, під землею, бо там тихіше. Я знаю, що ви мене ніколи не вважали великим і завзятим роботягою. Почав хворіти. До речі, я не такий сильний, як би комусь здавалося. Тоді й подумав, чого ж мені кожного дня лізти під землю, я ж не крїт, крім того, під землю ще людина встигне... аж-аж... Та я прецінь думав заробити якийсь гріш і повернутися до вас іншим, як був у ваших очах.

Далеко я зайшов у своїй розповіді. Але я точно повернуся на початок, коли ми жили вкупі, в одній хаті, і кожного вечора дивилися на себе вовчими очима. Кожного переймала злість на того другого, ніби забирав йому місце під сонцем і не дозволяє дихати.

Мамо, може, я по-дурному поступив, правда, тоді я не бачив іншого виходу. Мені, звичайно, соромно, але нічого не вдієш, час не повернеш. А тут, у листі, я можу усіляке витворяти. Якась така у мене вдача, хоча ти її найкраще знаєш. Пам'ятаєш, як я малим хлопцем утікав з хати, бо там вже не було чим дихати. Я утікав у поле, хоча і поля у нас свого майже не було. Блукаючи по межах, де росло терня, я думав: виросту, збудую хату, вона буде простора, простора...

Я не хотів би своїм листом завдавати болю. З мого боку це було підло, та повір мені, я довго не міг, як то кажуть, прийти до себе, переживав, але водночас подумав, що так краще, бо нікому не заважаю, не дорікаю, і мене ніхто в зуби не бере.

Я знаю, який з мене син. Ну, добре, випивав. А що було робити? Цілісінький день за кермом, увечері в корчмі просидів, щоб не бачити, скоріш не чути підлі інтриги рідних. А я їх любив, хоча й не подавав виду.

Мамо, я і про те напишу, про все напишу, бо з кожним днем дедалі більше сумніваюся, чи все було так, як я собі уявляю.

Цілую, обнімаю, чекаю відповіді, листа.

Дорога мамо!

Ніякого листа, ніякої відповіді я не отримав. Мабуть, на таке і заслужив. Не знаю, чи живете, як живете. Не знаю, але пишу, бо сподіваюся, що хоча один мій лист все-таки до вас дійде.

А все почалося з того часу, коли Оленка почала гуляти. Я розумію, до столиці її не можна було прив'язати. І гуляла так, ніби завтра вже кінець світу. Вона була гарна, приваблива, чоловіки до неї липли. Не хлопці, а чоловіки, на своїх ровесників дивилася зверхньо, аж натрапила на Степана. Гучне весілля, а життя ніяке. Здається, він швидко зрозумів, яка вона – Оленка, моя сестронька. І почалося. Він п'яний лежить у стодолі, а її полюбовники у хаті роблять своє діло... Народила дівчатко, не знати від кого. Лишила його на голову своєї мами, а сама й далі собі гуляла. Казали, що у селі ніхто так не вмів танцювати. Не бачить вона, як її Степан на очах марніє. Мовчки сидить біля вікна і порожніми очима дивиться далеко-далеко, аж за обрій, ніби його тут і нема. Я почав його боятися. Зійде йому щось на думку, і усім нам зробить кінець. Та ні, усе було інакше. Одного літнього дня знайшли його повішеного у цій стодолі, в якій ховався від ганьби. Це було у той час, коли його Оленка зв'язалась з якимось Володькою в надії, що забезпечить їй роботу у Польщі, та він явно обдурював її. Я її натякнув про це, а вона аж біситься, ніби я заздрю, що у неї буде легка робота і добрий заробток. Ще не забула додати, що тут я нікому не потрібний. Своім я ніколи не заздрих, не пам'ятаю, щоб і чужим. Чим усе те закінчилось, не знаю. Але знаю одне: ти це дуже переживала, тебе це прибивало до землі.

Пригадую, дим тягнувся з димаря під час бабиного літа – низько і повільно, нагадуючи згорблену бабусю на городі...

Я вже не працюю шофером, ремонтую сільськогосподарську техніку. Не тішить мене ця робота. Лежиш під машиною, світу не бачиш. Треба мені з нею попрощатися. Інакше хочу влаштуватися. Здається, знову помандрую. Вибачай, така вже у мене вдача. Може, вже нарешті й зупинюся. Так хочеться, щоб найважче і найгірше було вже позаду...

Були дні, коли насправді шукав хвилину для відпочинку. Я боровся не так із втомою, як зі злістю. Не було часу роздумувати, чи мені ця робота подобається. Крім того, мені здавалося, що я постійно всім на очах, навіть у темряві споглядають на мене чужі очі. Тобі може здаватися, що це не суттєве. Мене запитували, звідки я тут взявся і хто я такий? А я про себе мало знаю. Так, ти моя мама! А де мій батько? У дитинстві, та й трохи пізніше, я часто цікавився, де мій тато. Ти хмурилася на мене і мовчала. Твоє обличчя було таке загадкове, як і твоя відповідь.

Мене постійно поривало піти геть від вас, набридло жити разом з вами, пристосовуватись до вас, постійно сваритися. І я пішов собі... Пішов геть, та на душу брав і ваш гріх. Ви вже встали, але у сусідів ще не мерехтіло світло. Я навіть не пам'ятав, як опинився за селом. У голову дерлася одна і та ж сама думка: чи це не помилка. Але було вже пізно. Ніхто не сказав, що у мене є ще один шанс.

На полудень я вже бачив високі димарі міста. Тоді я ще не знав, що з цього все вийде. Я відчував, як у мене сонно кліпають очі, але водночас знав, що тепер в ніякому випадку мені не зупинятися, не дай боже, присісти. Треба поплентатися аж у місто. Повз мене шмагають машини, ніби хтось батогом плескав. Ніхто з них не зупинявся, нікому було мною займатися...

Вибачай, що так різко кінчаю цього листа. Але досі я ніякої відповіді не отримав, та й не знаю, чи комусь цікаві ці рядки.

3

Мамо!

Пишу вам листи, а відповіді немає. Починаю сумніватися у своєму писанні. Немає відповіді, бо, мабуть, усе було інакше... Час забирає із собою і оскомину озлоблення. Крім того, у мене досить і своїх справ. Я влаштувався на новій роботі.

У дирекції залізничного депо я явився на пів години раніше, щоб хоча б трохи роздивитися. Дивився через вікно і очима підраховував колії. Правду кажучи, залізничне депо нічим мене не зачаровувало. Як кожне – повно бруду, всячини, яка тільки заважає. Я у своєму добре зношеному сірому піджаку зовсім пасував до цього непривітного середовища. Ти ж часто мені дорікала, що в житті треба вміти себе показати. Я не вмів, але, зрештою, і не хотів. Тут у мене нема родичів, щоб до них навідатися, зайти за порадою, а повертатися до вас не хочеться.

У вдовженому будинку залізниці знайшли для мене кімнатку. Зайшов я туди: ліжка, стіл, стілець. Не кімнатка, а келія. Кілька днів заходив, щоб переночувати. Після роботи довго блукав містом. Як добре, що нікого з давніх знайомих не зустрічав. На вулиці йдуть проти тебе люди, і не знають, хто ти такий, що вже встиг пережити, яке горе либонь щастя тебе спіткало... А у мене – ні щастя, ні багатства.

Сигарети купую у кіоску, що біля вокзалу. Там я і познайомився з Лідкою. Жінка вона неговірка. Мабуть, у цьому кіоску такою стала. Батьків своїх не знала, тож тинялась по дитбудинках, гуртожитках, аж зупинилася біля вокзалу, дожидаючи свого потягу...

Уяви собі, що після стількох років блукань я з Лідкою вибрався у кіно. Кіно я люблю, показували якусь комедію. Я так довго і уважно роздивлявся кінозал, що навіть не зауважив, як люди сміються, як їм весело.

Побачивши, де і як живе, завітала частіше, мовчки прибирала, мила вікна і довго дивилась, як прибувають і від'їжджають потяги, як люди вирояться з вагонів, як нарешті спорожніє перон. Скатертину на столі, у вазі штучні тюльпани, на стіні дешева репродукція натюрморту – і раптом кімнатка почала інакше дихати, ніби по-іншому і до нас зверталася.

Небо над залізничним вокзалом завжди сиве. Мабуть, з цієї пари, якою пхикає локомотив-ветеран, що пересуває вагони з одної на іншу колію. Це їхня робота. Залишили їх тут, щоб не нудьгували, не сумували за депо і не роздумували про людську несправедливість. А тепер, вийшовши з кімнати, гляну на небо, а воно інакше.

Одного дня запросив мене начальник на розмову. Не було причини, аби переживати. Під час зустрічі навіть чаєм пригощав, ще і якесь тістечко появилось на тарілці. Начальник запропонував, щоб я переселився у недалечкий домик, який належить залізниці.

І так живемо з Лідією разом. Не розписані. Живемо, як то кажуть, «на віру».

Знаю людей, які намагалися міняти своє життя, але нічого не вийшло. Завжди це були тільки такі собі «косметичні поправки». Чи це я про себе?

Хата наповнилася її тоненьким голоском. І хоча спочатку була майже по-

рожня – у вікні один череп пеларгоній, але коли звучав її голосок, хата ставала дедалі затишнішою. Вона говорила так, ніби й не ворушила усточками, а очі, очі були такі усміхнені-усміхнені. Здавалося, що нічого і ніхто нам не може заважати, навіть нестача грошей не була такою страшною, бо все ж таки є вже свій захисток.

Лідка вже залишила кіоск, влаштувалась на залізниці – стала прибиральницею вагонів, навіть очолила бригади прибиральниць. З нашого домика на роботу, як рукою подати.

А ми постійно біля того свого домика, своїх двох кімнаток. Роботи багато – тут щось треба підправити, знову і знову стіни білити, навіть у містечко вже давніше не заглядали. Щоб відпочити, виберемося геть з вокзалу, там, де річка в'ється, куди око вледить, то одні низькі верби, верболози, серед них куці, шипшина вплелася, мов різнокольорова стрічка у косу дівчини. Сиділи ми на величезному камінні, хтозна-звідки тут взявся, дивилися у воду, яка забирала із собою і нашу втому.

Зичу здоров'я і спокою. Спокою нам усім треба. Мамо, чи можна комусь заздрити щастя, його як жменька і воно таке коротесеньке.

4

Мамо,

скільки літ минуло, як я пішов від вас? Так, можна навіть порахувати... та хто цим буде займатися. Роки летять, як швидкі потяги, не зупинявшись в кожній станції... Ви, напевно, вже полагодили стріху, бо вже тоді де-не-де протікало. І не знаю, чому таке в голову лізе. Хата постаріла, з нею, здається, всі постаріли. Коли згадую давнє, то приходжу до висновку: мабуть, все було інакше. Наскільки треба постаріти, щоб нарешті засумніватися. Це, мабуть, тим, що я дедалі більше заховаюсь у самого себе. Ні, ні, такого не було, я ж не забував про вас, згадував, хоча усе те часто мені заважало. А тепер нема куди поспішати.

В житті всяке буває, і добре, і погане. Мені здається, що у мене більше того поганого. Це точно, немає рівноваги. Десь я чув, що слони, відчуваючи смерть, знаходять сховок, у якому її дождають. Один мисливець мені розказував, що так воно й у оленів, ніби він сам бачив. А я? Де мені шукати сховок?

У ці дні життя зовсім спорожніло. Трапилось нещастя. Не буду довго розказувати, щоб не сипати у рану сіль. Лідку вбив потяг. Підвечір поспішала додому, скорочувала собі дорогу через колії і... Відійшло моє щастя. Все. Кінець... Це було тоді, коли всі захоплювались наближенням затемнення сонця... А моє сонечко погасло... Пригадуючи колишні сварки, коли це був серед вас, то мушу сказати, що я з нею ніколи не сварився. Убий мене, але не сварився. Не міг, не було причини, та й не шукав її.

Я знову в дорозі. Мушу йти. Я іду, бо й відстань очищає. Вже не хочу чути гуркіт потягів, їхній свист ріже моє серце. Йду, а наді мною звисає гнів і біль. Йду. До обрії далеко. На тлі сірих хмар чекає мене довга дорога. Що ще чигає на мене? Я не можу передати усе те, що відбувається зі мною, а мені так хотілося написати: живу, змін нема...

Вибачай, мамо, за всі погані слова, мабуть, тоді все було інакше.

Твій єдиний син.

Борис АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ

До письменників «Розстріляного відродження», безпечно, належить і **Борис Антоненко-Давидович**, хоча декому може здаватись, що доля була до нього «милостивішою».

Борис Антоненко-Давидович (1899-1984), український письменник, мовознавець, народився в Ромнах на Сумщині. Вчився на фізико-математичному факультеті Харківського університету (1917-18) та історико-філологічному факультеті Київського ІНО, який закінчив 1923 року. 1923 р. опубліковано його перше оповідання українською мовою – «Останні два».

Арешти 1933 року і самогубства Миколи Хвильового та Миколи Скрипника змушують Бориса Антоненка-Давидовича виїхати до Казахстану, де він працює при державному видавництві над антологіями казахської літератури українською мовою й української літератури казахською. Роботу не було завершено.

Він - жертва сталінського терору. 5 січня 1935 року арештований. За сфабрикованою справою засуджений до смерті. Причина репресії над ним була його відмова зрості-щувати словники української мови у підросійській УРСР. А створені ним праці попадали під увагу спецслужби СРСР, що боролася з «інакомислячими». Вищу міру покарання було замінено на 10 років таборів. За те, що співав українські пісні, за те, що говорив по-українськи, за те, що думав і жив... Навіть ім'я його було піддане анафемі з суворою забороною згадувати. Приходило розпорядження і в Роменський краєзнавчий музей – спалити його книги. Покарання відбував у концтаборах Баклагу, де був землекопом, шахтарем, слюсарем, бухгалтером, фельдшером. Працювали по десять годин, дві години витрачали на шлях до виснажливої роботи; у жахливих умовах дзьобав граніт і скелі, кайлував мерзлу землю, прокладаючи залізницю. Ув'язнення відбував у Сиблагу, Бамлагу (Урульга), під час війни перебував у СІЗО Букачачлагу, однак справу його переглянули і відправили на шахту Букачачинського табору. Працював землекопом і шахтарем, що суттєво підірвало здоров'я. Лише переведення на легшу роботу – рахівника, бухгалтера, а згодом – санітара і фельдшера – зберегло письменнику життя. Відбувши термін, повернувся в Україну, однак 1946 року був знову заарештований і без суду позбавлений волі. Згодом був засуджений на довічне заслання у село Малоросейка Больше-Муртанського району Красноярського краю.

1957 року повернувся до Києва. Реабілітований, відновлений у членах Спілки письменників. Працює редактором у журналі. Видає збірник репортажів «Збруч» (1959) та «В сім'ї вольній, новій» (1960). 1961 року в журнальному варіанті з'являється роман «За ширмою». Окрім цих творів, до другого періоду творчості належать «Золотий кораблик», «Образа», «Так воно показує», «Слово матері», «Вибрані твори» (1967) з передмовою критика Леоніда Бойка.

Його мово- й літературознавчі праці: збірки статей «Про що і як» (1962), «В літературі й коло літератури» (1964), літературно-критичні й теоретичні нариси «Здалека й зблизька» (1969), роздуми над культурою української мови «Як ми говоримо» (1970). Залишив спогади про С. Васильченка, Є. Плужника, Б. Тенету, М. Рильського, В. Сосюру, процес СВУ.

У 1960-1970-х рр. підтримує зв'язки з творчою молоддю, що склали дисидентські кола. У зв'язку з відмовою свідчити на суді над В. Морозом, зазнає тиску: його переставляють друкувати (тобто позбавляють можливості заробітку), обшукують і вилучають папери та друкарську машинку, цькують у пресі.

Серед творів, написаних «у стилі», «Сибірські новели», оповідання «Спокуса», «Гроза», «Так воно показує», «Чистка». У цей час за кордоном (у Болгарії, Польщі, Великобританії, Канаді, США, Австралії) активно рецензують, перекладають і перевидують деякі твори письменника: книжка «Як ми говоримо» отримала схвальну оцінку в російському журналі «Вопросы литературы» та в журналі Польської Академії наук «Slavia orientalis» (1972 рік); Станіслав Рухліцький переклав польською мовою роман «За ширмою» («За раганет», 1974), цей роман перевидала в Австралії філія ОУП «Слово» та було підготовлено його переклад англійською мовою.

Борис Антоненко-Давидович – витончений стиліст з неабиякою увагою до мови художнього твору. Щодо творчого стилю, то його прозі властивий глибокий психологізм у розкритті духовного світу персонажів та своєрідне ліричне забарвлення. Сам автор вважав, що мова – це скрипка, яка під вправними пучками майстра співучо передає читачеві думки, настрої, переконання й прагнення митця.

Чеський читач познайомився з творчістю Бориса Антоненка-Давидовича у другій половині 20-х років ХХ століття, Як зазначає українціст Орест Зілинський у статті «Нові шляхи до взаємопізнання» (Zilynskyj O. Nové cesty k vzájemnému poznání. // Sto padesát let česko-ukrajinských literárních styků (1814-1964), Praha, Svět sovětů, 1968. – s. 56.), в той час навіть готувались окремі книжкові видання драматичних творів М. Ірчана, прози Б. Антоненка-Давидовича та В. Підмогильного. Щоправда, набагато ширшими були плани українських видавництв в галузі перекладу з чеської літератури.

У чеській газеті «Rudé právo» (ч. 11, 26 січня 1930 р.) з'явився переклад оповідання Б. Антоненка-Давидовича «Na stráží». Це одне з ранніх його оповідань.

Оповідання «Три чечени» з його збірки «Сибірські новели».

(ІЯ)

Три чечени

У Букачачинському таборі Гулага відбували десятирічне покарання троє братів чеченців, чи, як їх називали, чеченів. Старшому, Алі, було десь під п'ятдесят років, середульшому, Ахметові, – сорок, а наймолодшому, Мустафі, нещодавно минуло тридцять. Злочин їхній полягав у тому, що вони втрьох зарізали уповноваженого по колективізації, і їм не минути б розстрілу, якби родичі, скинувшись грошима по «дванадцятье коліно», не захабарили б кого слід, і братам хоч і дали по десять років ув'язнення кожному, але замінили статтю «терор» на «розбій». Протягом довгого етапу з далекого Кавказу до північного табору в центрі Сибіру чеченців зовсім обскубли: де поділися їхні гарні бешмети, черкески з газирями, вузенькі паски із срібними насічками! Лишилися тільки чорні шапки «папахі», через які чеченців можна було здалека пізнати.

Букачачинський табір – шахтовий, на поверхні роботи дуже мало: бухгалтерія, лампова, де видавали шахтарям лампи й акумулятори, та маленький тартак, так звана пилорама, де порались три-чотири робітники. Кожен новоприбулий етап в'язнів спускали в шахту добувати вугілля. Така ж доля чекала й трьох братів чеченців. Але кавказькі верховинці, що звикли працювати в горах, високо над землею, виявилось, зовсім не придатні для праці під землею. Вони навіть не доторкнулись до кайл і лопат і цілу зміну сиділи, схиливши голови в папахах, похнюплі, мов приречені. Довго морочилося з ними шахтове начальство, не знаючи, куди поставити чеченців, щоб вони хоч трохи працювали, нарешті комусь спала на думку прекрасна ідея: зробити чеченців колобочниками. Для вибухових підземних робіт треба заготовляти «колобки», цебто глиняні кулі, з яких вибухівники беруть потрібну кількість глини, щоб замазувати отвори в породі або вугіллі перед тим, як

зробити вибух. Для цього між шахтою, лікарнею та дальшими бараками з в'язнями стояла невелика халупка, в якій заготовляли ці колобки. Сюди й перевели чеченців. Така робота була їм до вподоби, діло в них пішло на лад, і чеченами стало задоволене і начальство, й вибухівники.

Усе йшло гаразд, але через якийсь час сталась пригода, що змусила начальство замислитись, чи можна чеченців тримати далі на такому жвавому місці, де стільки виявилось спокус для трьох братів, наділених палким східним темпераментом.

У таборовій лікарні працювала медсестрою дівчина на прізвище Берьозкіна, що зовсім їй не пасувало. Їй би зватись Жабоедова чи Жабокрячева, бо обличчям вона була потворна, справді, щось жаб'яче прозирало в ньому, через що, незважаючи на сприятливі умови лікарняного гуртожитку, вона була єдина, за якою ніхто не упадав, тоді як навколо вихрились усякі романтичні історії, але що вдієш, коли хтосьна за яку провину доля пустила її у життєвий тираж з такою майже непристойною зовнішністю!..

Одного разу Берьозкіна проходила неподалік від колобочної. Її здалека побачили чеченці й стали заманювати до себе. Показували гаманці, ляскаючи по них долонями, махали руками, бо до негарного обличчя чеченам було байдуже – їм потрібне було інше.

Природна жіноча потреба чоловічих пестоців змусила Берьозкіну недовго роздумувати, і вона, майже не вагаючись, пішла на запрошення чеченців. Ті замкнули колобочну й узяли незайману досі дівчину в кілька пекельних обертів, пустивши її по своєму вузькому колу.

Бідолашна Берьозкіна потрапила в таку круговерть східної пристрасі, яка не могла їй наснитись навіть у кошмарному сні. Натішившись досхочу, чеченці сунули їй за пазуху десять карбованців і, ледве притомну, виставили з колобочної. Йти вона не могла й сяк-так доповзла до лікарні, де й пролежала десять днів, здригаючись від конвульсій, коли при ній хтось не тільки говорив щось про чеченців, а навіть просто вимовляв слово «Кавказ».

Пригода з Берьозкіною стала широко відома, і начальство мусило думати, куди прибрати чеченців з колобочної: адже повз них інколи проходили вільнонаймані жінки, і не можна було допустити, щоб вони також зазнали хижацько-пристрасних чеченських обіймів: з цього могли виникнути великі прикросці для адміністрації шахти й керівництва табором.

І тут комусь із начальства спало на думку: а чи не поставити чеченців сторожами на базу постачання?

База постачання, де я працював помічником бухгалтера, містилася в центрі великої таборової зони; тут була хлібопекарня й комори з продуктами й одягом та взуттям для в'язнів, відділя забезпечувались усім потрібним три таборові пункти й лікарня. Усе було б гаразд, якби не одне лихо, з яким не могло дати собі ради начальство: щоночі на базу постачання робили наскок блатарі. Перелізши через високий паркан, вони зламували замки на коморах і брали там усе, що їм заманеться. Завели проти цих злодюг здоровенного собацюру – вівчарку, якого спускали на ніч з ланцюга, але злодюги дібрали спосіб знешкоджувати пса: ліву руку в зимовій рукавиці обмотували всяким ганчір'ям до того, щоб вона ставала схожа на ляльку. Озброївшись такою «лялькою», блатар спокійно йшов назустріч здоровенному собаці, і коли той ставав на задні лапи, щоб укусити злодюгу за горло, блатар спокійно записав йому в пашу цю свою «ляльку». Осатанілий собака шматував зубами ганчір'я, щоб дістатись до людського тіла, а в цей час злодюга спокійно правою рукою з гострим ножем розпорював псові черево. З виваленими додолу тельбухами собака падав додолу й тут же здихав, а блатар після цього міг спокійно хазяйнувати в коморах.

На новій роботі чеченці показали себе як незрівнянні й незамінні сторожі. Жили вони тепер на базі в маленькій комірчині, щоб, виспавшись удень, виходити на варту, як тільки починало смеркатись. Їм наказано було нещадно бити злодіїв, але не вбивати і ледь живих односити в недалеку таборову лікарню конати: вбивство на території бази могло завдати неабиякого клопоту начальству.

Озброївшись ломаками, чи по-таборовому – дритами, брати робили засідки й чекали появи злочинця. Коли нарешті глупої ночі блатар перелазив через паркан, чеченці давали йому змогу зайти на базу подалі від паркана, а потім по хижому свисту-сигналу середульшого, Ахмета, кидалися з дритами на злодюгу, якому й на думку не спадало, що він вскочив у пастку. Брати нещадно били дритами свою жертву, і, мабуть, не один труп лишився б у дворі бази, якби старший, Алі, вчасно похопившись, не припиняв екзекуцію і осатанілі молодші брати не опускали неохоче свої страшні дрини. Ледь теплого, непритомного злодія брати волокли в недалеку лікарню, де той невдовзі віддавав Богові душу...

Такі чеченські розправи призвели до того, що через тиждень блатарі стали обминати базу постачання десятою дорогою, аби не втрапити під чеченські дрини.

Не знаю, чи були вони письменні на своїй батьківщині, але по-російському не вмiли ні чигати, ні писати й говорили дуже погано. Взагалі були досить дикі. Блатних вони ненавиділи смертельно з часів довгого етапу з Кавказу за те, що ті, користуючись своєю кількісною перевагою в етапному вагоні, «розкурочили» братів, пооднімавши в них їхній національний одяг. Не інакше як цим можна пояснити той азарт, з яким чеченці розправлялись із спійманими на базі блатними. Тут, як каже приказка, «чернеча злоба до гроба».

Якось під час інвентаризації старий чеченець Алі, виспавшись після нічної варти, зайшов до комори, де я й старший бухгалтер переписували канцприладдя та всякі кабінетні речі. Алі побачив великий портрет Карла Маркса. На наше запитання, хто це такий, він, не задумуючись, відповів: «Це цар...»

Цікаво відзначити, що після переселення чеченців на територію бази «жіноче питання» не виникло, хоч на базі працювала завідувачкою взуттєво-швальної майстерні молода, гарна собою жінка Лизавета Петрівна, котра не мала власної провини, а була ув'язнена за свого чоловіка, як член родини високого партійного діяча, розстріляного за якийсь політичний злочин.

Чеченці й помислити не могли повестися з нею, як з Берьозкіною: по-перше, вона видавалась їм усе ж таки якимось начальством, а по-друге, в цю вродливу молоду жінку шалено закохався, з усім палом свого східного темпераменту, наймолодший брат Мустафа. Він частенько заглядав у маленьку кімнатку взуттєво-швальної майстерні, де Лизавета Петрівна завжди щось писала. Урочисто висипав на стіл перед Лизаветою Петрівною пригорщу горіхів або родзинок, або цукерок, чи ще якихось ласощів, що їх одержував у посылках або купував в інших «посил очників»... Лизавета Петрівна, мило усміхнувшись, дякувала, але вимагала, щоб Мустафа забрав назад свій подарунок і більше цього не робив, та Мустафа, пожираючи закоханими очима свою неприступну богиню, клав праву руку на серце й незмінно казав: «Не скучай!» Низько вклонявся й миттю зникав, щоб через кілька днів повторити таку ж саму сцену...

«Жіноча проблема» виникла на базі постачання трохи пізніше, коли в прохідній будці посадили в ролі вахтера молоду вродливу блондинку. Тут східний темперамент чеченців розбурхався на повну силу. Якось мені випало чергувати ніч на базі постачання. Як то належить черговому, я пішов перевіряти, чи висять на коморах замки й чи є на них пломби, хоч тепер у цьому й не було потреби, бо відколи чеченці оселилися на базі, припинились нічні наскоки злодіїв, але правило є правило і порядку треба додержуватись.

Уже смерклося, коли я пройшов через прохідну, і тут мене вразила незвичайна сцена: три брати чеченці, притуливши дашком до очей долоні, вдивлялись у віконец прохідної будки, де сиділа білява красуня.

– Алі, Ахмет, Мустафа! Ви чому не стоїте на своїх місцях, а робите тут чортзна-що? – накинувся я на них. Алі й Мустафа ніяково одійшли вбік, а середульший, Ахмет, котрий зі мною найбільше спілкувався, підійшов до мене ближче й запально промовив:

– Слухай, Антоненку: ти сидиш, руський баба сидить – білий баба, гарний баба, на голова білий шерсть... Був тюрма – нема тюрма, був строк – нема строк, був стаття – нема стаття! (Очевидно, це мало означати, що дивлячись на таку красуню, забуваєш усе на світі...)

– Так-то воно, так, але все ж треба йти на свої місця, – відповів я. Чеченці послухались і одразу пішли з дринами у свої засідки.

А втім, «жіноча проблема» незабаром зникла сама собою: білява красуня виявилась ні до чого в ролі вахтера на прохідній: її обдурювали всі, кому не ліньки, через що начальство мусило її зняти й поставити на її місце чоловіка. Тільки Мустафа, як і перше, заходив вряди-годи до кімнатки Лизавети Петрівни й, висипавши перед нею на столі свій черговий подарунок, промовляв майже наказовим тоном своє постійне: «Не скучай!»

Найбільше зі мною контактував Ахмет. Часто, коли я повертався з роботи, він підходив до мене й незмінно питав:

– Як там війна?

– Воюють... – відповідав я.

– І хто кого?

– То вони нас, то ми їх...

Така невиразна відповідь цілком задовольняла Ахмета, і через якийсь час він знову підходив до мене з таким самим запитанням, і знову моя абстрактна відповідь цілком задовольняла його.

Одного разу, саме на свято Першого травня, він прибіг до мене в таборовий барак з бази постачання захеканий і схвильований.

Таборове начальство завжди побоюється, що саме Першого травня, коли в'язні перебувають не на роботі, а лишаються купно в бараках, там може статися заколот чи ще якесь неподобство, і через те раз у раз навідуються в таборі пункти, базу постачання й навіть у лікарню. Цього разу воно приїхало в новій уніформі з погонами (саме тоді в уніформі Червоної Армії запроваджено погони, про що чеченці, звісно, сном-духом не відали).

– Слухай, Антоненку: сам бачив. Сам! Приїхав на базу, а в нього (Ахмет показав рукою на плечі, де бувають погони) золото сюди, золото туди. Сам бачив! Що це таке?

– У Червоній Армії запроваджено погони, чи, як ти кажеш, «золото сюди, золото туди», – пояснив я.

– Золото сюди, золото туди – закон? – перепитав Ахмет, не ймучи віри почутому.

– Так, це тепер закон, – спокійно відповів я.

– Скажи, Антоненку, а – князь, мулла, барашки – закон?

Ахмет вирішив, що коли повернулися в уніформі погони, як то було колись за старих часів, значить, має повернутись і старий лад.

– Ні, Ахмете: князь, мулла, барашки – не закон.

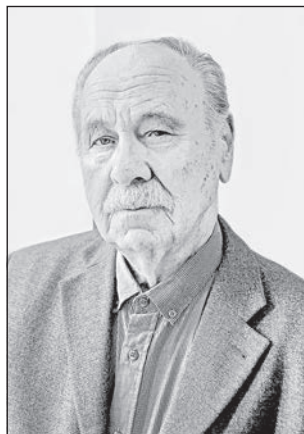
– Не закон? – перепитав здивовано Ахмет.

– Не закон, – ствердив я.

В Ахметовій голові, мабуть, утворилася страшна плутанина, де годі дібрати, що воно й до чого. Він похнюпився й, глибоко замислений, журно пішов від мене...

Михайло РОМАН

Закарпаття і українська література Пряшівщини

Населення Закарпаття і Пряшівщини з давніх-давен, ще з часів Київської Русі, звідки пішла й їх назва русини, складало одне соціальне, матеріальне і духовне ціле. Протягом віків люди обох регіонів спілкувалися, обмінювалися своїми досягненнями, діями, в тому числі й літературними. Об'єднувало їх спільне походження, мова, християнське віросповідання, культура і література. Раз Закарпаття, іноді Пряшівщина дала населенню своїх діячів культури, які впливали, формували чи вели вперед населення обох регіонів. Так було і протягом ХХ століття, коли обидва регіони були у складі Чехословаччини. Русини Закарпаття в силу соціальних, культурних, навіть географічних умов, швидше і скоріше усвідомлювали свою національну ідентичність, що виявилось у проголошенні держави Карпатська Україна у березні 1939 року та у приєднанні 1945 року до радянської України. Правда, і на Пряшівщині ще 1918 року виникали у містах і селах руські народні ради, які вимагали приєднатись до України. Прикметно, що очолювали ці ради переважно священники. Найбільш велелюдною акцією була маніфестація у Старій Любовні (8.11.1918), де було створено Руську Народну Раду, яку очолив о. М. Мигалич (голова) і о. О. Невицький (секретар). Жаль, коли центральну Руську Народну Раду, яка була створена у Пряшеві 19.11.1918 р., очолив прихильник москвофільського спрямування адвокат А. Бескид, первісний задум загинув і все більше перемагав карпаторуський напрям.

На Закарпатті русинський (український) дух протягом ХХ ст. завдяки і таким діячам, як о. Августин Волошин, Ю. Брацайко, М. Брацайко, А. Штефан. Ю. Ревай, С. Клочурак, Василь Ґренджа-Донський та політичні емігранти з Галичини чи України, які працювали на Закарпатті та інші, щороку сильнішав, знаходив широку підтримку серед населення. Велику роль у цьому процесі відіграли різні суспільно-культурні товариства, зокрема «Просвіта», школи, художня література і публіцистика.

Закарпаття у міжвоєнний період ХХ ст. вже мало відносно багату українську літературу, в якій знаходимо і модерні напрями, які знала тодішня Європа, бо мала таких творців, як Василь Ґренджа-Донський, Іван Ірлявський, Андрій Патрус-Карпатський, Юлій Боршош-Кум'ятський, Дмитро Вакаров, Юрій Гойда, Андрій Карабелеш, наш Зореслав та інші. Пряшівщина не мала таких творців ані російської (карпаторуської), тим більше української орієнтації. Винний в цьому був тодішній режим, бо не було ні одної горожанської школи, гімназії

чи іншої середньої школи (Російська гімназія виникла у Пряшеві аж 1936 року, завдяки старанням єпископа Павла Гойдича, Руська півцеучительська семінарія виникла 1903 року завдяки старанням єпископа І. Валія) для русько-українського населення Пряшівщини. Того ж 1936 року держава початкові церковні школи русинів-українців націоналізувала і викладовою мовою завела словацьку. Правда, протягом міжвоєнного періоду писала у нас Ірина Невицька та деякі випускники Руської учительської академії, але це були переважно рецидиви минулих століть. Найвище з них піднялась І. Невицька, яка поступово перейшла на українську літературну мову. Літературні спроби Ф. Лазорика, І. Мадинського, І. Прокіпчака, А. Куська та інших були невиразні. Ті учителі-письменники, суспільні діячі, які працювали на Закарпатті у міжвоєнний період, швидше національно дозрівали, ідентифікувалися і після 1945 року стали провідними письменниками Пряшівщини.

У нашій розвідці хочемо спочатку показати, як Закарпаття, його соціальне, національне і літературно-мистецьке середовище формувало та ініціювало до літературної творчості наших потенційних письменників у міжвоєнний період. Були це: Єва Бісс, Іван Гриць-Дуда, Василь Зозуляк, Зореслав (Степан Сабол), Федір Лазорик, Ірина Невицька, Олексій Фаринич, які у міжвоєнний період жили і працювали на Закарпатті, мали можливість спілкуватися з його літераторами, митцями, читати твори закарпатських авторів, твори української класичної і радянської літератури, російську і світову класику українською або російською мовами. Все це позитивно, як на мене, впливало на їх творчі змагання. Не бути того, то вони б, напевно, не стали тими творцями, які кляли основи українській літературі на Пряшівщині.

Нашу розмову почнемо стислим розглядом літературного доробку одного з найбільш талановитих поетів Закарпаття і Пряшівщини Зореслава.

Зореслав (Степан Сабол, 1909 - 2003) народився у Пряшеві у словацько-руській родині державного службовця, але від 14 року свого життя жив на Закарпатті, спочатку у Мукачівському монастирі, потім навчався в монастирях Галичини (Крехів, Лаврів, Добромилів), де познайомився, між іншим, й з українською класичною літературою, модерною поезією молодомузівців, українських модерністів, потім продовжив навчання у Римі (Папський григоріанський університет) і став високо освіченою людиною, добре орієнтувався у модерній світовій літературі та засвоїв її здобутки. Все те знайшло свій вияв у його поетичних збірках «*Зі серцем у руках*» (1933) та «*Сонце і блакить*» (1936) і часописах «Місіонер» та «Благовісник». Його поетичні збірки знаменували собою нове поетичне слово в закарпагоукраїнській літературі. Соціальні, національні, релігійні теми звучали по-новому, модерно, несли нові образи карпатської природи, думи і мрії населення Закарпаття, нове тлумачення і сприймання релігійних ідей. Це активно сприймала передова літературна молодь тодішнього Закарпаття, але й рядові читачі. Зореслав жив болями і радощами населення Закарпаття, бажав йому добра і не дивно, що активно включився у боротьбу за Карпатську Україну, став капелянню борців-січовиків, які захищали Кврпатську Україну (1939). Мадяри його ув'язнили і був змушений втекти в Словаччину, де продовжив організувати релігійне життя василян (Требішов, Меджилабірці, Пряшів) та писати художні твори. Тут підготував до друку третю збірку поезії «*Блакитні ескадри*», яку, жаль, спалив, бо боявся дальших переслідувань з боку НКВД. Який зміст мала збірка, можемо лише додуматися. Верховний суд у Празі під тиском НКВД його засудив до довічного ув'язнення, але він встиг втекти в Австрію, потім переїхав у Рим і звідти до США, де й помер. Там видав збірку «*З ранніх весен*» (1963),

яка складається із попередніх і нових поезій. У всіх поезіях виступає як модерний поет, український патріот, людина, яка ані у США не забувала про Пряшів і Закарпаття. На жаль, його поезія у міжвоєнний період не доходила до нас на Пряшівщину, бо була писана українською мовою. Після 1945 року його твори знов були заборонені. Повернулися до нас аж після 1990 року, завдяки і видавцям в Ужгороді. Я переконаний, що Закарпаття і Галичина з нього «зробили», сформували великого українського поета.

Дальшим поетом – пряшівчанином, який формувався як поет на Закарпатті, був **Федір Лазорик** (1913 - 1969). Після закінчення Пряшівської учительської академії не знайшов роботу на Пряшівщині, то подався на Закарпаття. Там одержав посаду учителя-директора однокласної школи у глухому селі Руський Мочар, де його полонили патріархальне життя селян, карпатська природа та закарпатська українська література. У вільний час пішки ходив до Великого Березного (більше ніж 10 км), де можна було одержати газети і художню літературу та поспілкуватися з місцевими діячами. Звідти посилав свої вірші до українських газет, як «*Жебрачка*», «*Повія*», «*Верховинський краєвид*», «*У поповій бричці*» тощо. В Руському Мочарі написав цілий ряд поезій, кілька оповідань лірико-романтичного змісту, які були викликані подіями і реаліями Закарпаття. Кращі твори, які написав на Закарпатті, склали повоєнну збірку «*Слово гнаних і голодних*» (1949). Вірші переповнені великим болем, жалем, соціальною несправедливістю, але й захопленням красою карпатської природи. Переважає в них романтико-ліричне сприймання світу і вираження поетових почуттів. Виступає в них вже як зрілий поет-романтик. Вже мало-хто сумнівався, що Пряшівщина має завдяки і Закарпаттю, талановитого українського поета. Вище названа збірка посилила ще й українську ідентичність нашого руського населення. У такому плані написана і найкраща його поетична збірка «*Сніжні хризантеми*» (1968). Закарпаття назавжди залишилось в його душі не лише як спомин, але й як інспірація. Ф. Лазорик ще написав повісті «*Світанок над селами*» (1953), «*Вік наш фестивалний*» (1958) та інші твори. Завдяки і його творам українська ідея та література Пряшівщини остаточно перемогла.

Ірина Невизька (1886 - 1965) займає особливе місце в культурі Пряшівщини та Закарпаття. Вона була тим літературним і навіть суспільним чинником, який весь час об'єднував Закарпаття і Пряшівщину в одно ціле. Свою творчість розпочала ще в період існування Австро-Угорщини і писала спочатку в дусі традицій О. Духновича. Учила в різних селах Пряшівщини, де переконувалась, що наше населення, його мова – це мова українська і переходила на українську мову. У міжвоєнний період жила раз на Пряшівщині, іноді в Ужгороді, писала народною українською мовою вірші, оповідання, казки, драматичні твори, публіцистичні статті, організувала суспільне і літературне життя на Пряшівщині та на Закарпатті. У Пряшеві заснувала «Союз руських жінок» (1921), товариство «Просвіта» (1930), видавала першу україномовну газету «Слово народа» (1931-1932), організувала вистави українських класичних п'єс у Пряшеві, виступала на захист рідного слова, писала патріотичні твори тощо. В Ужгороді заснувала Українську хліборобську партію, організувала перший з'їзд жінок-членів «Просвіти», брала участь в організації УНО, була членом сейму Карпатської України тощо. Зрозуміло, що не могла залишитись жити на Закарпатті після його окупації мадярами.

Водночас свої художні та публіцистичні твори друкувала в україномовних газетах і журналах Закарпаття, але й по-словацьки в Словаччині. Нашу художню літературу збагатила такими книжками: «*Правда побідила*» (1923), «*Дарунок*»

(1929), «*Пригоди Матія Кукольки*» тощо. Багато її творів залишилось у рукописах. Шану їй дано й тим, що СРУСР щороку організує огляд з художнього читання «Стурни серця» ім. І. Невицької.

Єва Бісс (1920 - 2005) дитинство провела на Закарпатті, яке залишило глибокий слід в її душі на все життя. Там мала можливість вивчити українську мову і спілкуватися з письменниками і художниками, які мали значний вплив чи інспірували її, спонукали писати художні твори. У літературу вступила після 1945 року, коли написала п'ять театральних п'єс: «*И настала весна*», «*Друзья и враги*», «*Барліг*», «*Білий вовк*» та «*Естер*», які йшли на сцені УНТ. Великого успіху зазнали також її збірки оповідань «*Сто сім модних зачісок*» (1967). «*Апартамент з вікном на головну вулицю*» (1969). В них відчуваємо відгомін того, що бачила, пережила на Закарпатті. У центрі її уваги були передусім долі жінок різних професій, конфесій, соціального походження. Вони написані добротною українською мовою і стали значним вкладом у нашу літературу. Крім того, ще видала збірку «*Шинок під лелечим гніздом*» (1993), в якій зобразила події Другої світової війни у краю під Дуклею. В Києві ще вийшла збірка оповідань «*Втеча від мінотавра*» (2007). Крім того, Є.Бісс ще була маляркою і в її картинах відчутні відгомони закарпатських майстрів Бокшая, Манайла та інших.

Іван Гриць-Дуда (1911 - 2000) народився в Рудльові, але його батьки виїхали 20-х роках за роботою на Закарпаття, де він закінчив торговельну академію, але не знайшовши собі відповідної роботи, почав працювати учителем. Але ані ця робота його не задовольняла, то став артистом напівпрофесійного театру «*Нова сцена*» у Хусті, деякий час був навіть її директором (1935 - 1937). Театр вистави давав українською мовою, в репертуарі якого була українська, світова класика та твори місцевих авторів. Його твори загинули під час війни.

Після втечі із Закарпаття перед гонведами 1939 року став учителювати в руських селах Потоки та Пстрина, але його весь час тягло до театру і зразу після 1945 року почав разом з УНРП організувати Український національний театр у Пряшеві і став його директором, режисером та артистом. Деякий час потім працював редактором і писав вірші, оповідання та театральні п'єси. Вийшли збірка оповідань «*Незгоди*» (1967), поеми «*Маків цвіт*» (1974) та «*Серед дороги, серед бур...*» (1975), які стали основою для написання театральної п'єси «*Маків цвіт*». Зобразив в них діяльність опришка Федора Главати. Останнім його твором стала п'єса «*Лько Лупей*» (1983). У всіх творах знаходимо реалії Закарпаття, які глибоко вкарбувалося в його душу. Гадаємо, що саме Закарпаття формувало його як видатного театралю.

Василь Зозуляк (1909 - 1994) закінчив Мукачівську російську учительську академію (1937) і залишився учителювати на Закарпатті, поки його не ув'язнили гонведи і не посадили в концтабір. 1946 року повернувся додому і працював в УНРП, директором видавництва художньої літератури, секретарем Української секції ССП тощо. Перші твори «*Одноактныє пьєсы*» (1952), «*В кровавом тумане*» (1956) написав російською мовою «карпатського» типу. Після них перейшов на українську літературну мову і написав такі твори: «*Буває і так*», «*Світло і тіні*», «*Хмари і зорі над Бескидом*», в яких зобразив різні реалії післявоєнної Пряшівщини та Закарпаття. Найбільш вдалим твором стала трилогія «*Нескорені*» (1962-1973), в якій зобразив події Першої світової війни, жовтневої революції і перших років ЧСР на Пряшівщині, Закарпатті, Росії, Україні. Цікавим твором був також роман «*Метаморфози*». Останнім його твором стала п'єса «*Сміх та й годі*», яка йшла і на сцені УНТ. В. Зозуляк написав ще й інші прозові та дра-

матичні твори. Русофілом його «зробила» Мукачівська учительська академія, може, й Ю. Геровський, а українцем УНРП та населення Пряшівщини. Його твори виходили словацькою та чеською мовами.

Олексій Фаринич (1911 - 1991). Син сільського учителя села Бехерів, закінчив російську гімназію в Мукачеві та Карлів університет у Празі (1934). Після його закінчення повернувся до Мукачева, де викладав російську мову, звідти перейшов вчитися в Ужгородську російську гімназію, де став прихильником політики Фенцика і його секретарем. Виступав проти УНО та не схвалював виникнення Карпатської України. Після переїзду у Пряшів (1939) продовжував свою педагогічну діяльність у Пряшівській російській гімназії в якості директора, пізніше викладав на філологічному і православному факультетах Пряшева. Толерантно ставився до діяльності УНРП і української літератури. В газеті «Пряшевщина» друкував свої статті-рецензії російською мовою і надалі залишався закарпатським русофілом. Видав повість «*Стальная роза*» (1934) та збірку віршів «*Снопик*» (1938), які не викликали особливого резонансу. Інтересно, його батько Фаринич учив не лише свого сина, але й Ф. Лазорика. Син став твердим русофілом, а Федір Лазорик – українофілом.

Письменники, уродженці Пряшівщини, які до війни працювали на Закарпатті, всі повернулись додому і стали україномовними авторами за винятком О. Фаринича, клали основи українській літературі Пряшівщини і в силу свого таланту її збагачували. Закарпаття залишило в їхніх душах глибокі і незабутні враження і часто поверталось у своїх творах до нього. Повторюємо, Закарпаття відіграло вирішальну роль у їх літературному формуванні і зростанні.

Письменники-уродженці Закарпаття – Василь Гренджа-Донський, Юрко Боролич, Федір Іванчов, Андрій Карабелеш, Михайло Сабадош, Олена Рудловчак, Степан Добош, Ілля Волощук, Михайло Мольнар, Йолана Голенда, які після 1945 року з різних причин, найчастіше родинних, залишились жити в Чехословаччині, активно залучились у літературне життя русинів-українців Пряшівщини. Кожен з них вніс значний вклад у розвиток української художньої літератури та історії літератури. Без їх літературного та особистого внеску українська література Пряшівщини не здобула б таких результатів, щоб стала складовою частиною чехословацького літературного процесу і контексту після 1945 року.

Першим закарпатським письменником, який був змушений втекти 1939 року із Закарпаття в Словаччину, був **Василь Гренджа-Донський** (1897 - 1974). Приїхав, на відміну від інших, уже як відомий автор багатьох літературних творів, публіцистичних статей та активний борець за українську справу і творець держави Карпатська Україна. Перша поетична збірка «*Квіти з терням*» (1923) зразу викликала значний резонанс своїм змістом і мовою. Це був сигнал, що на Закарпатті виникає нова література. В ній відчуваються відгомін закарпатської народної пісні та поезії Т. Шевченка. А коли вийшла друга збірка «*Шляхом терновим*» (1924), то мало-хто сумнівався, що появився оригінальний і видатний український поет. Через 4 роки вийшла його збірка у Харкові під назвою «*Тернові квіти Полонин*». Образ терня підказує зміст окремих віршів. 1938 року видав збірку поезій «*Тобі, рідний краю*». Багата його публіцистика, в якій не забував ні про долю русинів-українців Пряшівщини, захищав їх проблеми і залучав у політичне життя Закарпаття.

Живучи у Братиславі, видав у Пряшеві повість «*Петрик*» (1973), написав історичну поему «Пряшівщина», трагедію «*Русалка*» та кілька драматичних творів. Деякі вийшли у Пряшеві, інші залишились у рукописах, вийшли аж після його смерті. Широкого визнання зазнав В. Гренджа-Донський у Словаччині та по-

тім і в Україні аж після виходу його вибраного у Пряшеві «*Шляхом терновим*» (1964). В. Гренджа-Донський був першим українським письменником Чехословаччини, удостоєний звання «Заслужений митець». Його позитивний внесок в українську літературу Пряшівщини незаперечний. Яка багата і всебічна його літературна спадщина, свідчить 12-томне видання його творів у США.

Мені не вдалося встановити, чому саме він втік у Братиславу, а не у Пряшів, де мав знайомих. Правда, після 1945 року хотів переселитись спочатку додому, потім у Пряшів, але відповідні органи йому не дозволили це зробити.

Юрко Боролич (1921 - 1973) втік в СРСР, де його ув'язнили і засудили в ГУЛАГ, звідки йому вдалося звільнитись, коли виявив бажання вступити в Чехословацький армійський корпус, в рядах якого воював від Соколова аж до Праги, як кореспондент військових газет «*Naše vojsko v SSSR*» та «*Za svobodné Československo*». Війну закінчив поручиком Чехословацької армії.

Після війни демобілізувався, залишився жити в Празі і деякий час у Пряшеві, де став редактором часопису «*Дукля*» та членом Української секції ССП. У Пряшеві видав ряд збірок оповідань: «*Дарунок*», «*Сторінка життя*», «*Під одним небом*», «*Пісня і життя*», «*З рідних берегів*» та інші, в яких домінують проблеми людей різних національностей на війні, рідного Закарпаття тощо. Найбільш вдалим твором був роман «*Хорал Верховини*» (1964), який пізніше вийшов у Києві (1967) та чеською мовою у Празі (1976). Це був справжній гімн тим людям, які демонстрували проти голоду і безробіття 1929 року. Деякі його твори вийшли також в Ужгороді та в інших країнах. Його твори посилили романтико-ліричний напрям у нашій літературі. І значно її збагатили.

Федір Іванчов (1916 - 2007) після закінчення Мукачівської російської учительської семінарії не хотів служити мадярам, тому втік до СРСР, де його ув'язнили і заслали в ГУЛАГ на 5 років будувати на Печорі залізницю. Звільнили його раніше, бо виявив бажання воювати в Чехословацькому армійському корпусі, в рядах якого пройшов від Соколова, визволячи потім Київ, Білу Церкву, Дуклю, і війну закінчив у Попрадї поручиком. З армії його потім звільнили (1948) як «неблагонадійного українця» і почав працювати учителем у Сабинові, пізніше став редактором «*Нового життя*» та «*Дуклі*» аж до виходу на пенсію.

Перші твори «*Обманство*» (1936), «*Что посеешь, то пожнеш*» (1937) написав російською мовою, але коли їх показав слідчому у Харкові і той йому сказав: «по-русски так не пишут». Згодом він усвідомив, що він українець і в Пряшеві уже писав українською мовою. Видав збірки: «*Піднімається хлібороб*», «*Отакі діла*», «*Грішні душі*», «*Вдалину з-під солом'яної стріхи*», «*Колька*», «*Дорогами життя*», «*Люди в строю*», «*Юні борці*», «*Ковалі щастя*», «*Годинник не зупиняється*» та інші, в яких зображує людей різних національностей на війні, їх відвагу і зраду, як фронтовики після війни включались у будівництво нового суспільства, викриває окремі недоліки сучасного йому суспільства. Його гумор і сатира ласкаві, людяні і викривальні. Його твори виходили в Україні та словацькою, чеською, російською й іншими мовами. За внесок у літературу русинів-українців та взагалі у чехословацьку культуру було його удостоєно звання «Заслужений митець».

Андрій Карабелеш (1906 - 1964). Поступаючи на Філософський факультет Карлового університету, вже закінчив богословську семінарію, але священником не став, був вже відомим російськомовним поетом Закарпаття, видавши дві збірки «*Избранные стихотворения*» та «*В лучах рассвета*». В Празі ще відвідував й академію мистецтв, бо хотів стати малярем. Після закінчення університету (1934) повернувся на Закарпаття, де учив у середніх школах міст Між-

гір'я, Свалява, Хуст, Мукачево. Був лояльним до ОУН та Карпатської України. Після окупації Закарпаття мадярами емігрував в Чехію. Там продовжував антифашистську боротьбу і гесптапо його ув'язнило та посадило в концтабір, яких зазнав шість. Після війни став директором гімназії в Світавах, але мріяв повернутись ближче до Карпат, тому переїхав до Пряшева, де викладав російську літературу на Філологічному факультеті ВШП та включився у літературне життя Пряшівщини. Тут видав дві поетичні збірки *«На смертельном рубеже»* (1953) та *«В Карпатах»* (1955), в яких реагує на події в таборах смерті, війни та оспівав рідні Карпати, як мало-хто із закарпатських поетів. Жаль, у Пряшеві «посварився» з деякими тоді впливовими людьми і повернувся в Чехію, де учителював у різних школах. Пряшівські письменники віднесли до нього несправедливо, аж вороже, обвинуватили його із різних неправд і виключили із української секції ССП, що поет до кінця свого життя ніс дуже тяжко і тому повернувся на рідне Закарпаття.

Михайло Сабадош (1920 - 1999) - уродженець села Приборжавське, був робітником, бо не мав змоги здобути середньої, тим більше вищої освіти. Хотів втекти до СРСР, але на кордоні його спіймали гонведи і ув'язнили. Пізніше його послали на східний фронт і він при першій можливості перейшов до Червоної армії. Та його десантом висадила в районі Вигорлату, де приєднався до партизанського загону і в його рядах разом з Червоною армією визволяв Чехословаччину. Після війни залишився в Чехословацькій армії, пройшов цілий ряд курсів і закінчив військову академію. Нарешті став полковником.

Про своє дитинство, юнацькі роки, воєнні події Другої світової війни розповів у таких творах, як *«Парашутистом в Карпатах»*, *«Фронтowymi дорогами»*, *«Партизанські Карпати»*. Це жанрово «нечисті» твори, бо раз переважають документальні, іноді історичні чи художні елементи. В них виявились задатки художнього мислення і зображення.

Найкращим його художнім твором вважаємо трилогію *«Бурхиві роки»*, *«Відважні»*, *«Перемога»*, в якій зобразив події на Закарпатті періоду довоєнної ЧСР, окупованого Закарпаття, активну участь закарпатців в антифашистській боротьбі і перші повоєнні роки на Закарпатті. Його твори виходили словацькою й чеською мовами.

Олена Рудловчак (дівоче прізвище Микита, 1919 - 2007). Уродженка міста Мукачево, закінчила російську філологію в Братиславському університеті, де й залишилася працювати асистентом кафедри російської мови, поки не переїхала разом з чоловіком Андрієм у Пряшів (1949), де працювала спочатку як редактор газети «Пряшевщина» та пізніше українського радіомовлення. В 1954-1960 роках була науковим співпрацівником Чехословацько-радянського інституту, захистила кандидатську дисертацію. 1960 року стала завідувачем Науково-дослідного кабінету україністики та викладачем української літератури Філософського факультету Університету ім. П. Й. Шафарика, де працювала аж до відходу на пенсію. В кабінеті написала такі фундаментальні роботи: *«Олександр Духнович. Життя і творчість»*, *«Поети Закарпаття. Антологія закарпатської поезії XVI ст. - 1945 р.»* (у співавторстві з В. Микитасем), *«Біля джерел сучасності»*, *«Ю. Ставровський-Попрадов. Життя і творчість»*, *«Хрестоматія закарпатоукраїнської літератури 19 сторіччя»* (три книги), *«Марія Підгірянка»*, *«Олександр Павлович і наша сучасність»* та кілька десятків наукових статей, які вийшли в ЧСР, Угорщині, Україні і Росії. Ніхто стільки не зробив для вивчення закарпатоукраїнської літератури минулих століть, як саме О. Рудловчак.

Степан Добош (1912-1978). Народився в селі Обава Закарпатської області. Відвідував Мукачівську російську гімназію, закінчив російську філологію Карлового університету (1937) і почав учити в Мукачеві, Будапешті і після 1945 року вчителював у Пряшеві, Ліптовському Мікулаші. Пізніше викладав російську мову на медичному факультеті, згодом російську літературу на філологічному і філософському факультеті Університету ім. П. Й. Шафарика, де завідував кафедрою російської мови і літератури аж до раптової смерті. Написав дві монографії: «*Адольф Иванович Добрянский: очерк жизни и деятельности*» (1956) і «*Юлий Ставровский-Попрадов*» (1975) та кілька підручників для середніх шкіл з історії російської літератури та понад 50 наукових статей. Виховав багато учителів російської мови.

Ілля Волощук (1914 - 1997). Уродженець села Нанково Закарпатської області. Вивчав російську філологію на Карловому університеті в Празі і після його закінчення (1939) повернувся на Закарпаття. Звідти після окупації Закарпаття втік в СРСР, де його ув'язнили і заслали в ГУЛАГ на Воркуту, де працював три роки, поки не вступив у Чехословацький військовий корпус в Бузулуку. Воював на фронті від Соколова аж до Праги як кореспондент газети «*Naše vojsko v SSSR*». Після звільнення з армії працював учителем в Пряшеві, Свиднику і доцентом російської літератури на філософському факультеті університету ім. П. Ф. Шафарика. В Пряшеві залучився до літературного життя русинів-українців Пряшівщини, писав статті, нариси і рецензії (понад 50), правда, російською мовою. Написав монографію «*Украинская литература в Чехословакии*» (1957), яка довго була єдиною синтетичною роботою про нашу літературу.

Михайло Мольнар (1930 – 2006). Народився в селі Велика Чингава (нині Боржавське) Закарпатської області, батьки якого після 1945 року виїхали в Чехію. Закінчив Карлів університет (1955), наукову аспірантуру в Києві (1960) і став працювати в Словацькій академії наук. Видав такі фундаментальні праці, як «*Тарас Шевченко у чехів та словаків*», «*Словаки та українці*», «*Зустрічі культур*», «*Зв'язки Івана Франка з чехами і словаками*» та кілька десятків наукових статей. Забезпечив видання вибраних творів В. Гренджі-Донського у Пряшеві під назвою «*Шляхом терновим*» (1964) та в Києві під назвою «*Місячні груні*» (1969). Його заслугою в Києві вийшов збірник творів пряшівських авторів під назвою «*Ластівка з Пряшівщини*» (1960), у Пряшеві – твори М. Дуфанець «*Мое дзеркало*», Ф. Лазорика «*Карпатська замана*», М. Бараболі «*Тутешняцька губернія*». Написав понад 100 наукових праць, чимало з них про українську літературу Пряшівщини.

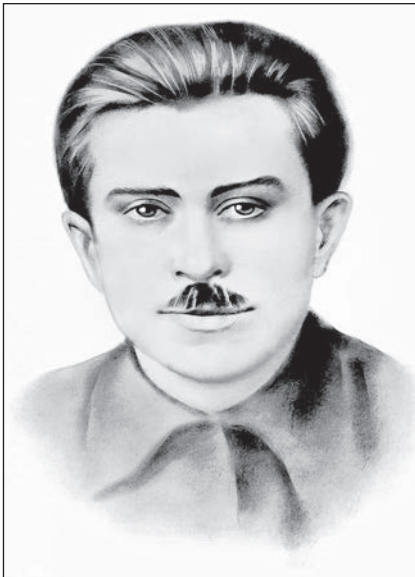
До останніх літературознавців, які приїхали зі Закарпаття до нас і залучилися в літературне життя Пряшівщини, належить **Йолана Голенда** (1936). Закінчила Ужгородський державний університет, вийшла заміж за громадянина ЧССР і приїхала до Пряшева, де стала працювати редактором журналу «Дукля» та українського радіомовлення Чехословацького радіо. Потім перейшла на роботу викладача української літератури на педагогічний факультет, а згодом на філософський факультет нині Пряшівського університету. Видала монографію «*Анатолій Кралицький. Життя і творчість*» (1984) та збірку оповідань «*Рубці на душі*» (2017).

Ось який доробок внесли письменники і літературознавці – уродженці Закарпаття - у нашу літературу і науку про літературу. Всі вони були (крім Й. Голенди) і залишились громадянами Чехословаччини (крім А. Карабелеша). Правда, крім них, до культурно-національного життя включались ще й священники, учителі, науковці, режисери, артисти, танцюристи, художники та інші творчі особистості.

Микола Хвильовий і час

*В цій назві є два аспекти. Перший: Хвильовий і той, його час.
Другий – Хвильовий і наш час*

З сучасної точки зору оповідання «Я (романтика)» є жорстоким вироком більшовицькому ладу. Це – демонстрація фактично безпідставних страт. При чому в безглуздішому з точки зору власної безпеки вигляді. Адже місто вже оточено «версальцями», тобто білогвардійцями чи військами УНР. Тобто досить імовірно, що за ці розстріли невдовзі доведеться відповісти. Так воно частіш за все і бувало. Однак в радянській літературі, як правило, зображувались лише звірства опонентів більшовиків. А у Хвильового в цьому оповідання вперше продемонстровані звірства більшовиків. При чому звірства, які кояться дуже щиро, з ідейних переконань, так би мовити, від душі, навіть ризикуючи своїм життям.

У цій трибунальській трійці всі кати. Сам головний герой – «главковерх чорного трибуналу комуни» – мужньо приборкує в собі голос залишків совісті. А його колезі лікарю Табагату цього й не треба робити. В нього, мабуть, совісті ніколи не було. І навіть молодий і нібито совісний Андрій (як пише Хвильовий: мій бідний Андрюша, якого призначив «неможливий ревком» в чека, проти його «кволої волі») нехай закарлючкою, але все ж таки підписує смертні вироки. Він підштовхує головного героя до порятунку його матері, приреченої до страти. Але, з другого боку, на головного героя тисне явний збоченець, непохитний садист лікар Тогобат. Він діє не погрозами, що головний герой, врятувавши свою матір, буде покараний, а тиском на його «революційну свідомість». І це спрацьовує. Герой таки вбиває свою любиму неньку. Тоб-

то тут пряма вказівка не тільки на кривавість членів «чорного трибуналу», а й на кривавість більшовицької ідеології в цілому. Негативне ставлення Хвильового до цієї кривавої вистави підкреслене досить несподівано дуже докладним описом зовнішності вартового жадливого трибуналу. Це – «вірний вартовий із дегенеративною будівлею черепа... У дегенерата – низенький лоб, чорна копа розкуйовдженого волосся й приплюснутий ніс. Мені (тобто головному герою) він завше нагадує каторжника, і я думаю, що він не раз мусив стояти у відділі кримінальної хроніки». Але, з іншого боку, автор знаходить і якусь його «чесноту»: «Так, це був вірний пес революції. Він стоятиме на чатах і не під таким огнем!.. Це сторож моєї душі». І оце «сторож моєї душі» дуже мене насторожує. Чи не є це деяким виправданням жадливих вчинків чекістів? Адже й сам Хвильовий деякий час працював у ЧК і мабуть теж сприяв розстрілам людей. Інша справа, що в ньому

потім прокинулась совість, а в більшості інших чекістів – ні. Так виправдовував Хвильовий хоч в якійсь мірі злочини чекістів? Це запитання дуже складне й дуже цютливе. І в зв'язку з ним слід подумати над тим, чи так сприймали повість «Я (романтика)» читачі 24-го року, як його сприймаємо ми.

Перекоаний, що для переважної більшості комуністів тих років це був глибокий твір про те, як людина пожертвувала своїм особистим заради світлого майбуття всього людства. І це не якесь там голослівне припущення, а, на превеликий жаль, констатація реального факту. Коли я працював над екранізацією трьох творів Хвильового («Повість про санаторій ну зону», «Сентиментальна історія» та «Вальдшнепи»), то дуже ретельно вивчав все, що могло розповісти про суспільну ситуацію 20-х і початку 30-х років. Це були і твори письменників (українських та російських), і газети тих часів. Всі вони свідчать про дуже специфічний, я б сказав, патологічний спосіб мислення більшої частини населення СРСР. Саме це і призвело до практично всенародного «одобрянсу» масових розстрілів 37-го року. Тобто в трудящих масах, а вони тоді були панівними прошарком, царювала думка, що мета виправдовує засоби, якими вона втілюється в життя. Як не дивно, це оспівували й дуже талановиті письменники тих часів. Багато хто з них гнівно засуджував відносно ліберальний НЕП. Можна послатися і на «Голубые города» та «Гадюку» Олексія Толстого, на «Зависть» Юрія Олеші та багато інших.

Згадайте дуже талановиту апологетику жадливого пограбування селян в поемі Едуарда Багрицького «Дума про Опанаса». А як тепер ставитись до цькування і знищення кобзарів на початку 30-х? Однак в цьому цькуванні брали участь провідні українські культурні діячі, а не лише (як це зображено в фільмі Олесь Саніна «Поводир») лише проросійські нелюди з НКВС. Мені неприємно констатувати, що ганьбили кобзарів такі дуже обдаровані люди, як Микола Бажан, і, як це не прикро, мій улюблений Микола Хвильовий. Та багато інших талановитих митців. А потурав цьому головний «українізатор» України Микола Скрипник. І це робилося зовсім не з антиукраїнських міркувань, а як піклування про майбуття українського народу. Вони щиро вважали, що кобзарство, «рушниковість» та «гопаковість» тягнуть Україну не до європейського прогресу, а до відсталого старовини. І це була зовсім не москвофільська тенденція. Навпаки! Знамените гасло Хвильового, за яке він потім і поплатиться, звучало так: «Геть від Москви!» Все вказує на те, що він був не антикомуністом, а типовим для України «націонал-комуністом». Можу компетентно стверджувати, бо був з ними особисто знайомим, що практично всі найкращі українські письменники теж були націонал-комуністами, хоча потім свій націоналізм ретельно приховували. Я точно знаю, що такими були Олександр Довженко, Андрій Малишко, Михайло Стельмах, Олесь Гончар, Володимир Сосюра, Микола Бажан, Максим Рильський і навіть переляканий на все життя Павло Тичина. Таким був і мій батько – відомий поет Ігор Муратов. Винятком був, мабуть, лише Олександр Корнійчук. Я не можу забути, як Андрій Самійлович Малишко з усіх трибун троцив буржуазних націоналістів, а в приватних розмовах, випивши 200 грамів, казав такі речі, за які могли посадити не тільки його, а й всіх, хто його слухав. Тобто і мене в тому числі.

Таким чином, слід констатувати, що повість «Я (романтика)» в різні часи сприймалася по-різному. Якщо в його часи вона для багатьох читачів виглядала не антикомуністичною, але занадто відвертою, яка не приховувала кривавий зворотний бік більшовицької медалі. Таке в 24-му році влада ще допускала. Це

стосується не лише Хвильового, а й «Повести о непогашенной луне» Бориса Пільняка та деяких інших творів. Це вже пізніше стали прикрашати, «гуманізувати» вчинки більшовиків під час громадянської війни. Але слід зауважити, що звірства білої армії були не меншими. І те, і те було блискуче висловлене в геніальному романі Шолохова «Тихий Дон».

Я зовсім не переконаний, що таку складну й суперечливу повість, як «Я (романтика)» слід вивчати в наших школах. Написана вона від першої особи, й тому головний герой в головах школярів, що ще не зміцніли, може ототожнитись з особою самого Хвильового. І це навряд чи сприяє повазі та любові до цього геніального письменника. Тим паче, що ця повість явно стоїть осторонь від всієї його творчості. Це все одно, що судити про доробок Шевченка за його віршем «У тієї Катерини хата на помості», в якому три козаки приходять до красуні Катерини й кажуть, що за одну ніч з нею (підкреслюю, що йдеться не про шлюб, а лише про одну ніч) вони готові віддати і багатство, і свою силу, і навіть життя. А вона їм каже, що віддасться тому, хто поверне з татарської неволі її рідного брата. Двоє козаків гинуть, а третій привозить цього брата. Та виявляється, що це зовсім не брат, а Катеринин коханець. Тоді козак відрубав їй голову і разом псевдобратом їде широким степом. Я не знаю, що мав на увазі геніальний Кобзар, але лише оспівуванням цього аморального неподобства навряд чи прославив би себе як найбільшого авторитета нації та гуманіста. Є старий анекдот: «У вірменського радіо запитали: «Чи то правда, що Чайковський був голубим?» І радіо відповіло: «Правда. Але нам він дорогий не тільки цим.» Так і з цим віршем Шевченка. І дуже боюся, що й з повістю Хвильового «Я (романтика)» те ж саме. В ній закладений глибокий діалектичний зміст, який гарантовано не по зубах школярам. Науковці повинні вивчати все. В тому числі й похабні (чи назвемо їх цнотливо «еротичними») вірші Пушкіна. Але науковці, а не школярі.

Та й взагалі вся творчість Хвильового дуже суперечна. Вона настільки ж складна для вивчення, як і більшість творів Достоєвського, Джойса та Кафки.

(www.litukraina.com.ua, 24.03.2020)

Іван ЯЦКАНИН

У пошуках європейської модерної літератури

З художнього погляду творчість Миколи Хвильового більш ніж цікава, інтригує вона й нині, коли вперто і майже невпинно окреслюється майбутнє політичної Європи. Розглядаючи творчість М. Хвильового з таких позицій, можна потрапити у ситуацію, в якій він сам заперечить уяву «архитипального західника, європейста, а відтак мало не модерніста»,¹ з другого боку – тенденції його художнього прямування стали «заложниками ідеології». У цьому зв'язку Г. Грабович зазначає, що основна проблема українського модернізму полягає в тому, що із самого початку він був отим заложником ідеології з відповідними результатами: полеміка й радикальні позиції затьмарили реальну картину й залишили спадщину схематизму і тенденційності.² Літературні критики й історики по-різному розглядають політичні позиції Миколи Хвильового. У цих суперечках накреслюється не тільки картина М. Хвильового і його вплив на тодішній літературний процес в Україні, але до певної міри розбивається

міф про М. Хвильового як людину, як письменника та його оточення. Свого часу літературний критик Володимир Коряк у літературній дискусії так характеризує М. Хвильового: «Істинно: Хвильовий. Сам хвилюється і нас усіх хвилює, п'янить і непокоїть, дратує, знесилює і полонить. Аскет і фанатик, жорстокий до себе і до інших, хворобливо вразливий і гордий, недоторканий і суворий, а часом – ніжний і сором'язливий, химерник і характерник, залюблений у слово, у форму, мрійник».³ Ю. Шевельов про цей складний період розвитку української літератури, коли вистояли лише сильні характери, писав: «Іраціональна віра в світле майбутнє рятувала тих, хто пішов за революцією. У Хвильових, Тичин зойки відчаю чергувалися із захопленими пеанами апокаліптично світлому прийдешньому».⁴ Соломія Павличко твердить, що у випадку Хвильового маємо справу з «божевільною вірою», від якої можна вмерти. Він справді вмер від неї чи від розчарування в ній за якихось шість років.³ Іван Кравченко йде ще далі, коли пропонує десакралізувати міф про двадцять роки й М. Хвильового, замінивши його неупередженням, глибоким і шанобливим знанням.

«Постать М. Хвильового не вміщується у затісний політичний міф».⁶ Ці твердження ще раз доказують, що не можна розглядати творчість М. Хвильового, обминаючи його політичні погляди навіть і тоді, коли йдеться про появу його творів в іншій національній літературі.

До дальшого поширення чесько-українських літературних зв'язків у другій половині 20-х років доходить завдяки відвідин українських письменників Чехословаччини. У 1925 році у Прагу приїхала тричленна делегація з України, у складі якої був П. Тичина, О. Досвітній та В. Поліщук, хоча, як зазначав відомий чеський україніст Орест Зілінський, ця делегація мала приїхати у складі – П. Тичина, М. Хвильовий, В. Сосюра.⁷ У 1927 р. у Чехословаччину приїжджає група українських авангардних митців – поет І. Кулик, режисер Л. Курбас. На два роки пізніше дальша група письменників, двоє учасників якої (О. Досвітній та І. Микитенко) написали про свою подорож репортаж. Орест Зілінський, однак, застерігає, що результати цих контактів не слід перебільшувати, оскільки перекладацький внесок, зумовлений ними, був мінімальним. З представників української літератури до чеського читача дійшла лише творчість поета Павла Тичини, поезію якого у журналі «Кмен» (1926-1927 рр.) представив Йозеф Гора. У 1927 році окремою книжкою вийшли вибрані твори П. Тичини під назвою «Вітер з України» (Tušyna P. Vitr z Ukrajiny, Praha, 1927). Поглибленню чесько-українських літературних взаємин допоміг і український номер журналу «Nové Rusko» (1928, ч. 7).

У 20-х роках різні галузі чеської культури поступово почали орієнтуватися і на Радянський Союз. Це помітно зокрема в ліво орієнтованій чеській пресі. Однак, багато людей не сприймало радянську літературу, як багатонаціональну. Здебільш з поняттям «радянська література» зв'язувалась російська література, «література нової Росії».⁸ Як вже було сказано, завдяки журналу «Nové Rusko» чехи мали можливість ширше познайомитись з новими іменами письменників України, але журнал не подавав аналізу і насправді точних відомостей, наприклад, про літературні угруповання в Україні, про принципи літературні дискусії, якими у той час було характерним літературне життя в Україні.⁹ За словами Зіни Генік-Березовської, про українську літературу, як правило, писали лише у зв'язку з деякими важливими подіями в літературному та культурному житті, наприклад у зв'язку з появою чеського книжкового видання творів П. Тичини «Вітер з України», роману Ю. Яновського «Вершники» у перекладі В. Борека або відвідин Праги О. Довженком.¹⁰

Наприкінці 20-х років з'явилися статті Б. Харвата та Є. Рихліка у журналах «Slovanský přehled» та «Slavische Rundschau». Зокрема журнал «Slovanský přehled» друкував широку інформацію про літературний процес в Україні. Статтю «Ідейні напрямки в українській радянській літературі»¹¹, автором якої був В. Харват, було

спрацьовано за виданням – Лейтес А. Яшек М. *Десять років української літератури*. – Харків, 1928.

Стаття В. Харвата подає суспільно-політичну й культурну ситуацію, яка панувала серед української письменницької громади у Києві після 1917 року. В центрі уваги - літературна обстановка у різних українських літературних угрупованнях. Щодо М. Хвильового, у статті згадується видання «Нашого Універсалу» (1921), який М. Хвильовий підготував разом з В. Сосюрою та М. Йогансеном для збірника «Жовтень». Микола Хвильовий згадується також у зв'язку з проголошеннями літературного угруповання «Плуг». В. Харват підкреслює, що М. Хвильовий вбачав у масовості «Плугу» не лише політичні моменти, але й прояви міщанської ідеології і висловив сумнів, чи письменник, який пише з думкою про маси, може створити нові художні вартості.

ВАПЛІТЕ і Микола Хвильовий – і цей зв'язок порушено у статті В. Харвата («Напади проти ВАПЛІТЕ посилювались зокрема в період, коли Хвильовий наважився висловити гострі погляди про пролетарське мистецтво, закликав до наближення з європейською культурою і застерігав перед московським впливом в Україні»).

Літературна дискусія, яка розпочалася у 1925 році і тривала майже до 1928 року, навіює певну паралель із сучасними проблемами: роль літератури й письменника в нових суспільно-політичних умовах; суспільство і мова; трикутник: Європа-Україна-Росія.

У журналі «Slovanský přehled» (1933, ч. 25, с. ISO-181) В. Харват написав некролог у зв'язку зі смертю М. Хвильового. Цікаво простежити, яка інформація доходила у той час до чеського літературознавця. Крім короткої характеристики творчості письменника, автор статті зазначає, що чувати, ніби Хвильовий «застрелився у травні цього року у Харкові». Матеріал виходить за рамки «некрологу», коли, наприклад, стверджується й таке, що у жилах Хвильового пульсувала монгольська кров і що Хвильовий - це лише його літературний псевдонім і справжнє прізвище Хвильового знало лише кілька близьких друзів.

У його ранніх творах з 1921-1922 рр. герої постають скоріш символічним узагальненням. Не дивно, адже Хвильовий був «романтиком революційного життя в його більшовицькому сприйнятті».¹² Деякі критики вказують на безсюжетність більшості ранніх новел прозаїка, вбачаючи у цьому рішучий відхід письменника від традицій реалізму а водночас сміливою заявкою на новаторство. У цьому зв'язку підкреслювалася, крім іншого, також імпресіоністична зосередженість митця на внутрішньому світі героя.¹³ Можна погодитися з твердженням про вплив імпресіонізму на творчість М. Хвильового, коли письменник прагне передати тонкі почуття, порухи душі, власні і своїх героїв. Але праві й ті, які зазначають, що імпресіонізм Хвильового – це і спроба попроситися з попередніми традиціями в українській літературі. Імпресіонізм - помітне стильове явище - репрезентоване українською літературою на межі століть не лише творами М. Коцюбинського, ним позначені й твори українського красного письменства 20-30-х років. Це торкається, наприклад, і ранньої творчості А. Головка, але і творчості М. Івченка, В. Підмогильний, Г. Косинки та М. Хвильового.¹⁴

Літературна критика свого часу закидала останньому, що герої його творів «нечіткі в своїх психологічно-побутових контурах», що вони, як вже згадувалось, у своїй основі скоріш символічні. Сергій Єфремов, який з певного насторожливості сприймав експерименти й новаторство в українській літературі, про Хвильового писав: «Хвильовий, безперечно, цікава постать саме з погляду: ще не вироблена, не вирізблена, не докінчена навіть, але сильна. У нього широкі можливості: бистре око меткого спостережника разом з незалежною об'єктивністю художника, вміння різко й рельєфно, без страху зачеркнути контури, вложить в них промовистий образ, знайти

відповідне слово без зайвої розволікості, округлити цілу картину яким-небудь загальним штрихом».¹⁵ Такі, інколи зовсім розбіжні оцінки творчості М. Хвильового, часто викликали неабияке читацьке зацікавлення.

Новелу Миколи Хвильового «Кіт у чоботях» вперше надруковано у 1922 році у харківському збірнику «Дочери Октябрю». Чеський читач починає знайомитись з творчістю М. Хвильового саме з цієї новели у 1929 році, коли у празькій газеті «Руде право» (додатку «Делніцка бесідка») появляється переклад. Газету «Руде право», напевно, заінтригував герой твору – жінка-революціонер. Микола Хвильовий в романтичному ключі подає цей персонаж. Заради великої ідеї ця жінка спроможна переступити власне «я». Літературознавець Марія Кривенко, однак, твердить, що автор новели – ще не той «холодний» Микола Хвильовий, який в «Арабесках» каже: «жінчина – круг наших емоцій». «Кіт у чоботях» – безпосередня, власне, чоловіча емоція, викликана незвичайною Гапкою.¹⁷

Чеський переклад новели «Кіт у чоботях» міг принести перекладачеві (у газеті автора перекладу не наведено) кілька проблем, бо мовна стихія новели поєднує високу піднесеність з легесенькою іронією. Слід взяти до уваги й те, що у новелі, крім української, зустрічаємось і з російською мовою. Оці мовні відмінності повинні б відбитись і у перекладі. Вважають, що М. Хвильовий – майстер езотеричного письма, творець елітарної літератури європейського зразка, більше того – його «розхристаний» стиль інколи насправді тяжкий для сприйняття. Інші знаходять у його тексті чимало загадкових, «таємних» місць, які виступають не лише стильовим прийомом, але навіть протицензурним засобом.¹⁸ Згадані мовно-стилістичні особливості оригіналу стали твердим «горішком» для чеського перекладача, і насамперед у пошуку так званого «мовного ключа».

Чеський переклад цього твору М. Хвильового з'явився саме у той час, коли на сторінках чеського часопису «Кмен» розгорнулася широка дискусія про художній переклад, бо добре перекласти – це означає витягти усю іншу тканину з одного спектру культурного організму і з корінням та живильним ґрунтом обережно пересадити її в організм іншої культури. З цієї згадуваної проблематики у той час висловилося багато чеських теоретиків перекладу, мовознавців та літературознавців. Відомий чеський теоретик і перекладач Богуміл Матесіус наголошував, що перекладач має постійно слідкувати як за автором, так і своєю мовою та емотивністю своєї публіки, яка щодо часу й місця відрізняється від публіки автора.¹⁹ До цього одразу ж слід додати, що перекладачі на практиці рідко прислуховуються до узагальнень теоретиків, створюючи при цьому власну теорію, як оволодіти текстом першотвору і як його інтерпретувати.

Хоч переклад новели «Кіт у чоботях», який вийшов чеською мовою, у наш час слід розглядати як історико-літературний факт, все ж таки можна зупинитись на деяких проблемах, які, до речі, могли б з'явитись і у сучасного перекладача.

Чеський перекладач залишає у тексті цільової мови українське слово «гаптований», хоча чеська мова має відповідник – «krumplovaný», оскільки слово «гаптований» асоціюється з ім'ям героя новели – Гапки. Оригінал: **«Гаптований – запашне слово, як буває лан у вересні або трави в сіновалах – трави, коли йде з них дух біляплавневої осоки»**. Переклад: **«Haptovaný» – slovo voňavé jako lán v září anebo jako pokosené trávy, z tíchž vane dech rákosí nad Dneprem»**.

Уривки російських та українських пісень не перекладено, а подано транскрипцією. Перекладачеві не вдалося справитись зі складними мовними конструкціями оригіналу. Тим самим доходить до «креолізації» мови у перекладі. Інтерференційний вплив мови першотвору на мову перекладу є результатом невміння перекладача створити системну мовну структуру перекладу.²⁰ Оригінал: **«Єфто п'ятої вагон**

– **антірнаціональний. І скажу я тобі, братяц, про народи. Латись – ефто тіш, смірної народ, мудрай – оврей – тож нічяво. Ходя – катаяць аль тутарін – суварай і вернай народ. А вот ефто хахол – паняхіда: как завоя про поля аль про дєвчину – тьякай!»** Переклад: **«Tendle páty vagon je entirnacónáľny. A povím ti bratjac nєco o národech. Lotyšani – tichý, mírny národ, moudrý; Židi – tož ničjavo; Čiňani stejné jako Tataři – národ přísny a věrný. A tudlenc chachol – hotová panychyda: at' vyje o vojně anebo o děvčici – pryč!»** Зсуви, з якими можна у перекладі зустрітися, появились не тому, що перекладач намагався «міняти» твір, а здебільш тому, що прагнув якнайвірніше його передати, але творчість перекладача полягає в мистецтві вірності першотвору як цілому. У кожного перекладача появиться намір «побороти автора», але від нього ж вимагається, щоб залишився тим же перекладачем.

В дальших роках з іменем М. Хвильовим у чеській перекладній літературі не зустрічаємось. У словаків аж у 90-х роках ХХ ст. з'явився переклад його оповідання «Мати» (газета «Literární týždenník», 1998, ч. 39, с. 8-9), яке появилось і у виданні «Mesačný úsmev» (výber ukrajinských poviedok), Mrija s.r.o., Prešov, 2009. s. 44-56). Без знання творчості Миколи Хвильового чехам і словакам важко уявити собі співзвучність української літератури 20-30-х років з пошуками європейської модерної літератури.

Примітки:

- ¹ Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. – Київ: «Либідь», 1999.
- ² Грабович Г. Заклинання українського модернізму // ж. «Слово і час», 1996, ч. 1.
- ³ Жулинський М. Г. Талант, що прагнув до зір // Микола Хвильовий. Твори. У двох томах. – Київ: «Дніпро», 1990. – С. 5.
- ⁴ Шевельов Ю. Шостий у гроні. В. Домонтович в історії української прози // В. Домонтович. Без ґрунту. – Київ: «Гелікон», 2000.
- ⁵ Павличко С. Дискурс... – С. 269.
- ⁶ Кравченко. Міф про Миколу Хвильового // г. «Літературна Україна», 1998, ч. 6-7. – 26 лютого – С. 10.
- ⁷ Zilynskij O. Nové cesty k vzájemnému poznání // Sto padesát let česko-ukrajinských literárních styků (1814-1964). Praha, Svet sovětů, 1968.
- ⁸ Ґеник-Березовская З. У истоков общности // Литература Чехословакии и советская литература 20-30-х годов. – Москва: Наука, 1980.
- ⁹ Там само. – С. 118.
- ¹⁰ Там само, – С. 117.
- ¹¹ Charvát V. Ideové směry v ukrajinské sovětské literatuře // Slovanský přehled, 1929, č. 21. – S. 337-347.
- ¹² Наєнко М. Романтичний епос (Ефект романтизму і українська література), видання друге. – Київ: Видавничий центр «Просвіта», 2000.
- ¹³ Кривенко М. Микола Хвильовий. Огнецвіт фантазії // ж. УСЕ для школи. Українська література, 11 клас. Випуск 1, в-во «Всеуви́то», 2001 р.
- ¹⁴ Кузнєцов Ю. Імпресіонізм в українській прозі кінця ХІХ – початку ХХ ст. (Проблеми естетики і поетики). – Київ: МП «Зодіак-ЕКО», 1995.
- ¹⁵ Єфремов С. Історія українського письменства. – Київ: «Femina», 1995.
- ¹⁶ Chvylovjy M. Kosour v botách. Rudé právo 10, 13, 20. 10. 1929, č. 211, s. 9-10, 217, s. 7-8, příl. Dělnická besídka.
- ¹⁷ Кривенко М. Микола Хвильовий. Огнецвіт фантазії... – С. 25.
- ¹⁸ Кононенко Т. Впіймати метелика // ж. «Кіно-Театр», 2000, ч. 2. – С. 44-46.
- ¹⁹ Mathesius B. Anketa o prekladám, časopis Kmen, 1928, s. 57 // Jirí Levý. České teórie prekladu (2). – Praha, Nakladatelství Ivo Železný, 1996.
- ²⁰ Kol. Originál – preklad. – Bratislava, Tatran, 1983. – s. 191.

Я (Романтика)

«Цвітові яблуні»

З далекого туману, з тихих озер загірної комуни шелестить шелест: то йде Марія. Я виходжу на безгранні поля, проходжу перевали і там, де жевріють кургани, похиляюсь на самотню пустельну скелю. Я дивлюся в даль. –Тоді дума за думою, як амазонянки, джигітують навколо мене. Тоді все пропадає... Таємні вершники летять, ритмічно похитуючись, до одрогів, і гасне день; біжить у могилах дорога, а за нею – мовчазний степ... Я одкидаю вії і згадую... воістину моя мати – втілений прообраз тієї надзвичайної Марії, що стоїть на гранях невідомих віків. Моя мати – наївність, тиха жура і добрість безмежна. (Це я добре пам'ятаю!) І мій неможливий біль, і моя незносна мука тепліють у лампаді фанатизму перед цим прекрасним печальним образом.

.....

Мати каже, «що я (її м'ятежний син) зовсім замучив себе...». Тоді я беру її милу голову з нальотом сріблястої сивини і тихо кладу на свої груди... За вікном ішли росяні ранки і падали перламутри. Проходили неможливі дні. В далі з темного лісу брели подорожники й біля синьої криниці, де розлетілись дороги, де розбійний хрест, зупинялись. То – молоде загір'я.

Але минають ночі, шелестять вечори біля тополь, тополі відходять у шосейну безвість, а за ними – літа, роки і моя буйна юність. Тоді дні перед грозою. Там, за одрогами сизого бору, спалахують блискавиці і накипають, і піняться гори. Важкий душний грім ніяк не прорветься з Індії, із сходу. І томиться природа в передгрози. А втім, за хмарним накипом чути й інший гул – ...глуха канонада. Насуваються дві грози.

– Тривога! – Мати каже, що вона поливала сьогодні м'яту, і м'ята вмирає в тузі. Мати каже; «Надходить гроза!» І я бачу: в її очах стоять дві хрустальні росинки.

I

Атака за атакою. Шалено напірають ворожі полки. Тоді наша кавалерія з флангу, і йдуть фаланги інсургентів у контратаку, а гроза росте, і мої мислі – до неможливості натягнутий дріт.

День і ніч я пропадаю в чека.

Помешкання наше – фантастичний палац: це будинок розстріляного шляхтича. Химерні портьери, древні візерунки, портрети княжої фамілії. Все це дивиться на мене з усіх кінців мого випадкового кабінету.

Деся апарат військового телефону тягне свою печальну тривожну мелодію, що нагадує дальній вокзальний різжок.

На розкішній канапі сидить, підклавши під себе ноги, озброєний татарин і монотонно наспівує азіатське: «ала-ла-ла».

Я дивлюсь на портрети: князь хмурить брови, княгиня – надменна, княжата – в темряві столітній дубів.

І в цій надзвичайній суворості я відчуваю весь древній світ, всю безсилу грандіозність і красу третьої молодості минулих шляхетних літ.

Це чіткий перламутр на бенкеті дикої голодної країни.

І я, зовсім чужа людина, бандит – за одною термінологією, інсургент – за другою, я просто і ясно дивлюсь на ці портрети, і в моїй душі нема й не буде гніву. І це зрозуміло:

– Я – чекіст, але я і людина.

Темної ночі, коли за вікном проходять міські вечори (маєток злетів на гору й царить над містом), коли сині димки здіймаються над цегельнею й обивателі, як миші, – за підворотні, у канареечний замок, темної ночі в моєму надзвичайному кабінеті збираються мої товариші. Це новий синедріон, це чорний трибунал комуни.

Тоді з кожного закутка дивиться справжня й воістину жажна смерть.

Обиватель:

– Тут засідає садизм!

Я:

– ... (мовчу).

На міській башті за перевалом тривожно дзвенить мідь. То б'є годинник. З темного степу доноситься глуха канонада.

Мої товариші сидять за широким столом, що з чорного дерева. Тиша. Тільки дальній вокзальний різок телефонного апарату знов тягне свою печальну, тривожну мелодію. Зрідка за вікном проходять інсургенти.

Моїх товаришів легко пізнати:

доктор Тагабат,

Андрюша,

третій – дегенерат (вірний вартовий на чатах).

Чорний трибунал у повному складі.

Я:

– Увага! На порядку денному діло крамаря ікс!

З дальніх покоїв виходять лакеї і також, як і перед князями, схиляються, чітко дивляться на новий синедріон і ставлять на стіл чай. Потім нечутно зникають по оксамиту килимів у лабіринтах високих кімнат.

Канделябр на дві свічі тускло горить. Світлу несила досягти навіть чверті кабінету. У височині ледве манячить жирандоль*. В городі – тьма. І тут – тьма: електричну станцію зірвано.

Доктор Тагабат розвалився на широкій каналі вдалі від канделябра, і я бачу тільки білу лисину й надто високий лоб. За ним іще далі в тьму – вірний вартовий із дегенеративною будівлею черепа. Мені видно лише його трохи безумні очі, але я знаю:

– у дегенерата – низенький лоб, чорна копа розкуйовдженого волосся й приплюснутий ніс. Мені він завше нагадує каторжника, і я думаю, що він не раз мусив стояти у відділі кримінальної хроніки.

Андрюша сидить праворуч мене з розгубленим обличчям і зрідка тривожно поглядає на доктора. Я знаю, в чому справа.

* Жирандоля – розкішний висячий свічник, люстра (*фр.*).

Андрюшу, мого бідного Андрюшу, призначив цей неможливий ревком сюди, в чека, проти його кволої волі. І Андрюша, цей невеселий комунар, коли треба енергійно розписатись під темною постановою –

– «розстрілять»,

завше мнеться, завше розписується так:

не ім'я ї прізвище на суворому життєвому документі ставить,
а зовсім незрозумілий, зовсім химерний, як хетейський ієрогліф,
хвостик.

Я:

– Діло все. Докторе Тагабат, як ви гадаєте?

Доктор (динамічно):

– Розстрілять!

Андрюша трохи перелякано дивиться на Тагабата й мнеться. Нарешті, тремтячим і непевним голосом, каже:

– Я з вами, докторе, не згодний.

– Ви зі мною не згодні? – і грохот хриплого реготу покотився в темні княжі покої.

Я цього реготу чекав. Так завше було. Але й на цей раз здригаюся і мені здається, що я йду в холодну трясовину. Прудкість моєї мислі доходить кульмінацій.

І в той же момент раптом переді мною підводиться образ моєї матері...

– ...«Розстрілять»???

І мати тихо-зажурно дивиться на мене.

...Знову на далекій міській башті за перевалом дзвенить мідь: то б'є годинник. Північна тьма. В шляхетний дім ледве доноситься глуха канонада. Передають у телефон: паші пішли в контратаку. За портьєрою в скляних дверях стоїть заграда: то за дальніми кучугурами горять села, горять степи й виють на пожар собаки по закутках міських підворотень. В городі тиша й мовчазний передзвін сердець.

...Доктор Тагабат нажав кнопку.

Тоді лакей приносить на підносі старі вина. Потім лакей іде, і тануть його кроки, віддаляються по леопардових міхах.

Я дивлюсь на канделябр, але мій погляд мимоволі скрадається туди, де сидить доктор Тагабат і вартовий. В їхніх руках пляшки з вином, і вони його п'ють пожадливо-хижо.

Я думаю: «так треба».

Але Андрюша нервово переходить із місця на місце і все поривається щось сказати. Я знаю, що він думає: він хоче сказати, що так не чесно, що так комунари не роблять, що це – вакханалія і т. д., і т. д.

Ах, який він чудний, цей комунар Андрюша!

Але, коли доктор Тагабат кинув на оксамитовий килим порожню пляшку й чітко написав своє прізвище під постановою –

– «розстрілять», –

мене раптово взяла розпука. Цей доктор із широким лобом і білою лисиною, з холодним розумом і з каменем замість серця, це ж він і мій безвідхідний хазяїн, мій звірячий інстинкт. І я, главковєрх чорного трибуналу комуні – нікчема в його руках, яка віддалася на волю хижої стихії.

«Але який вихід?»

– Який вихід?? – І я не бачив виходу.

Тоді проноситься переді мною темна історія цивілізації, і бредуть народи, і віки, і сам час...

– Але я не бачив виходу!

Воістину правда була за доктором Тагабатом.

...Андрюша поспішно робив свій хвостик під постановою, а дегенерат, смакуючи, вдивлявся в літери.

Я подумав: «коли доктор – злий геній, зла моя воля, тоді дегенерат є палач із гільйотини».

Але я подумав:

– Ах, яка нісенітниця! Хіба він палач? Це ж йому, цьому вартовому чорного трибуналу комуни, в моменти великого напруження я складав гімни.

І тоді відходила, удалялась од мене моя матч – прообраз загірної Марії, і застигала у тьмі, чекаючи.

...Свічі танули. Суворі постаті князя й княгині пропадали в синім тумані цигаркового диму.

...До розстрілу присуджено,

– шість!

Досить! На цю ніч досить!

Татарин знову тягне своє азіатське: «ала-ла-ла». Я дивлюся на порт'єру, на заграву в скляних дверях. – Андрюша вже зник. Тагабат і вартовий п'ють старі вина. Я перекидаю через плече маузер і виходжу з княжого дому. Я йду по пустельних мовчазних вулицях обложеного міста.

Город мертвий. Обивателі знають, що нас за три-чотири дні не буде, що даремні наші контратаки: скоро зариплять наші тачанки в далекий сіверський край. Город причаївся. Тьма.

Темним волохатим силуетом стоїть на сході княжий масток, тепер – чорний трибунал комуни.

Я повертаюсь і дивлюся туди, і тоді раптом згадую, що шість на моїй совісті.

...Шість на моїй совісті?

Ні, це неправда. Шість сотень,
шість тисяч, шість мільйонів –
тьма на моїй совісті!!

– Тьма?

І я здавлюю голову.

...Але знову переді мною проноситься темна історія цивілізації, і бредуть народи, і віки, і сам час...

Тоді я, знеможений, похиляюсь на паркан, становлюся на коліна й жагуче благословляю той момент, коли я зустрівся з доктором Тагабатом і вартовим із дегенеративною будівлею черепа. Потім повертаюсь і молитовно дивлюся на східний волохатий силует.

...Я гублюсь у переулках. І нарешті виходжу до самотнього домика, де живе моя мати. В дворі пахне м'ятою. За сараєм палахкотять блискавиці й чути гуркіт задушеного грому.

Тьма!

Я йду в кімнату, знімаю маузера і запалюю свічу.

... – Ти спиш?

Але мати не спала.

Вона підходить до мене, бере моє стомлене обличчя в свої сухі старечі долоні й схиляє свою голову на мої груди. Вона знову каже, що я, її м'ятежний син, зовсім замучив себе.

І я чую на своїх руках її хрустальні росинки.

Я:

– Ах, як я втомився, мамо!

Вона підводить мене до свічі й дивиться на моє зморене обличчя. Потім становиться біля тусклої лампади й зажурено дивиться на образ Марії. – Я знаю: моя мати і завтра піде в монастир: їй незносні наші тривоги й хиже навколо.

Але тут же, дійшовши до ліжка, здригнув:

– Хиже навколо? Хіба мати сміє думати так? Так думають тільки версальці!

І тоді, збентежений, запевняю себе, що це неправда, що ніякої матері нема переді мною, що це не більше як фантом.

– Фантом? – знову здригнув я.

Ні, саме це – неправда! Тут, в тихій кімнаті, моя мати не фантом, а частина мого власного злочинного «я», якому я даю волю.

Тут, в глухому закутку, на краю города, я ховаю від гільйотини один кінець своєї душі.

І тоді в тваринній екстазі я заплющую очі і, як самець напровесні, захлинаюсь і шепочу:

– Кому потрібно знати деталі моїх переживань? Я справжній комунар. Хто посміє сказати інакше? Невже я не маю права відпочити одну хвилину?

Тускло горить лампада перед образом Марії. Перед лампадою, як різьблення, стоїть моя зажурна мати. Але я вже нічого не думаю. Мою голову гладить тихий голубий сон.

II

...Наші назад: з позиції па позицію: на фронті – паніка, в тилу – паніка. Мій батальйон напоготові. За два дні я й сам кинусь у гарматний гул. Мій батальйон на підбір: це юні фанатики комуни.

Але зараз я не менше потрібний тут. Я знаю, що таке тил, коли ворог під стінами города. Ці мутні чутки ширяться з кожним днем і, як змії, розповзлись по вулицях. Ці чутки мутять уже гарнізонні роти.

Мені доносять:

– Ідуть глухі нарікання.

– Може спалахнути бунт.

Так! Так! Я знаю: може спалахнути бунт, і мої вірні агенти ширяють по заулках, і вже нікуди вміщати цей винний і майже невинний обивательський хлам.

...А канонада все ближче й ближче. Частіш гінці з фронту. Хмарами збирається пил і стоїть над городом, прикриваючи мутне огняне сонце. Зрідка палахкотять блискавиці. Тягнуться обози, кричать тривожно паровики, проносяться кавалеристи.

Тільки біля чорного трибуналу комуни стоїть гнітюча мовчазність.

Так:

будуть сотні розстрілів, і я остаточно збиваюся з ніг!

Так:

вже чують версальці, як у гулкій і мертвій тиші княжого маєтку над городом спалахують чіткі й короткі постріли: версальці знають:

– Штаб Духоніна!

...А ранки цвітуть перламутром і падають вранішні зорі в туман дальнього бору.

...А глуха канонада росте.

Росте передгрозя: скоро буде гроза.

.....

...Я вхожу в княжий маєток.

Доктор Тагабат і вартовий п'ють вино. Андрюша похмурий сидить у кутку. Потім Андрюша підходить до мене й наївно-печально каже:

– Слухай, друже! Одпусти мене!

Я:

– Куди?

Андрюша:

– На фронт. Я більше не можу тут.

Ага! Він більше не може! І в мені раптом спалахнула злість. Нарешті прорвалось. Я довго стримував себе. – Він хоче на фронт? Він хоче подалі від цього чорного брудного діла? Він хоче витерти руки й бути невинним, як голуб? Він м е н і віддає «своє право» купатися в калюжах крові?

Тоді я кричу:

– Ви забуваєтесь! Чуєте?.. Коли ви ще раз скажете про це, я вас негайно розстріляю.

Доктор Тагабат динамічно:

– Так його! Так його! – і покотив регіт по пустельних лабіринтах княжих кімнат. – Так його! Так його!

Андрюша знітився, зблід і вийшов із кабінету.

Доктор сказав:

– Точка! Я відпочину! Працюй ще ти!

Я:

– Хто на черзі?

– Діло № 282.

Я:

– Ведіть.

Вартовий мовчки, мов автомат, вийшов із кімнати.

(Так, це був незамінимий вартовий: не тільки Андрюша – і ми грішили: я й доктор. Ми часто ухилялись доглядати розстріли. Але він, цей дегенерат, завше був солдатом революції і тільки тоді йшов із поля, коли танули димки й закопували розстріляних).

...Порт'єра роздвинулась, і в мій кабінет увійшло двоє: жінчина в траурі й чоловік в пенсне. Вони були остаточно налякані обстановкою: аристократична розкіш, княжі портрети й розгардіяш – порожні пляшки, револьвери й синій цигарковий дим.

Я:

- Ваша фамілія?
- Зет!
- Ваша фамілія?
- Ігрек!

Мужчина зібрав тонкі зблідлі губи і впав у безпардонно-плаксивий тон: він просив милості. Жінщина втирала платком очі.

Я:

- Де вас забрали?
- Там-то!
- За що вас забрали?
- За те-то!

Ага, у вас було зібрання! Як можуть бути зібрання в такий тривожний час уночі на приватній квартирі?

Ага, ви теософи! Шукаєте правди!.. Нової? Так! Так!.. Хто ж це?.. Христос?.. Ні?.. Інший спаситель світу?.. Так! Так! Вас не задовольняє ні Конфуцій, ні Лаотсе, ні Будда, ні Магомет, ні сам чорт!.. Ага, розумію: треба заповнити порожнє місце...

Я:

- Так, по-вашому, значить, назрів час приходу Нового Месії?

Мужчина й жінщина:

- Так!

Я:

– Ви гадаєте, що цей психологічний кризис треба спостерігати і в Європі, і в Азії, і по всіх частинах світу?

Мужчина й жінщина:

- Так!

Я:

– Так якого ж ви чорта, мати вашу перетак, не зробите цього Месію з чека?

Жінщина заплакала. Мужчина ще більше зблід. Суворі портрети князя й княгині похмуро дивились із стін. Доносились канонада й тривожні гудки з вокзалу. Ворожий панцерник насадає на наші станції – передають у телефон. З города долітає гамір: грохотали по мостовій тачанки.

...Мужчина впав на коліна й просив милості. Я з силою штовхнув його ногою – і він розкинувся горілиць. Жінщина приложила траур до скроні і в розпуці похилилася на стіл.

Жінщина сказала глухо й мертво:

- Слухайте, я мати трьох дітей!..

Я:

- Розстрілять!

Вмить підскочив вартовий, і через півхвилини в кабінеті нікого не було.

Тоді я підійшов до столу, налив із графина вина й залпом випив. Потім положив на холоднє чоло руку й сказав!

- Далі!

Увійшов дегенерат. Він радить мене одложити діла й розібрати позачергову справу:

– Тільки-но привели з города нову групу версальців, здається, всі черниці, вони на ринку вели одверту агітацію проти комуни.

Я входив у роль. Туман стояв перед очима, і я був у тім стані, який можна кваліфікувати як надзвичайний екстаз.

Я гадаю, що в такім стані фанатики йшли на священну війну.

Я підійшов до вікна й сказав:

– Ведіть!

...В кабінет увалився цілий натовп черниць. Я цього не бачив, але я це відчув. Я дивився на город. Вечоріло. – Я довго не повертався, я смакував: всіх їх через дві години не буде! – Вечоріло. – І знову передгрозові блискавиці різали краєвид. На дальньому обрії за цегельнею підводились димки. Версальці насідали люто й яро – це передають у телефон. На пустельних трактах зрідка виростають обози й поспішно відступають на північ. В степу стоять, як дальні богатирі, кавалерійські сторожеві загони.

Тривога.

В городі крамниці забиті. Город мертвий і йде в дику середньовічну даль. На небі виростають зорі й проливають на землю зелене болотяне світло. Потім гаснуть, пропадають.

Але мені треба спішити! За моєю спиною група черниць! Ну да, мені треба спішити: в підвалі битком набито.

Я рішуче повертаюсь і хочу сказати безвихідне:

– Роз-стрі-лять!..

але я повертаюсь і бачу – прямо переді мною стоїть моя мати, моя печальна мати, з очима Марії.

Я в тривозі метнувся вбік: що це – галюцинація? Я в тривозі метнувся вбік і скрикнув:

– Ти?

І чую з натовпу женщин зажурне:

– Сину! Мій м'ятежний сину!

Я почуваю, що от-от упаду. Мені дурно, я схопився рукою за крісло й похилився.

Але в той же момент регіт грохотом покотився, бухнувся об стелю й пропав. То доктор Тагабат:

– «Мамо»?! Ах ти, чортова кукло! Сісі захотів? «Мамо»?!

Я вмить опам'ятався й схопився рукою за маузер.

– Чорт! – і кинувся на доктора.

Але той холодно подивився на мене й сказав:

– Ну, ну, тихше, зраднику комуни! Зумій розправитись і з «мамою» (він підкреслив «з мамою»), як умів розправлятися з іншими.

І мовчки одійшов.

...Я остовпів. Блідий, майже мертвий, стояв я перед мовчазним натовпом черниць із розгубленими очима, як зацькований вовк. (Це я бачив у гігантське трюмо, що висіло напроти).

Так! – схопили нарешті й другий кінець моєї душі! Вже не піду я на край города злочинно ховати себе. І тепер я маю одно тільки право:

– нікому, ніколи й нічого не говорити, як розкололось моє власне «я».

І я голови не загубив.

Мислі різали мій мозок. Що я мушу робити? Невже я, солдат революції, схиблю в цей відповідальний момент? Невже я покину чати й ганебно зраджу комуну?

...Я здавив щелепи, похмуро подивився на матір і сказав різко:

– Всіх у підвал. Я зараз буду тут.

Але не встиг я цього промовити, як знову кабінет задрижав од реготу.

Тоді я повернувся до доктора й кинув чітко:

– Докторе Тагабат! Ви, очевидно, забули, з ким маєте діло? Чи не хочете й ви в штаб Духоніна... з цією сволоччю! – Я махнув рукою в той бік, де стояла моя мати, і мовчки вийшов із кабінету.

...Я за собою нічого не почув.

...Від маєтку я пішов, мов п'яний, в нікуди по сутінках передгрозного душного вечора. Канонада росла. Знову спалахували димки над дальньою цегельнею. За курганом грохотали панцерники; то йшла між ними рішуча дуель. Ворожі полки яро насідали на інсургентів. Пахло розстрілами.

Я йшов у нікуди. Повз мене проходили обози, пролітали кавалеристи, грохотали по мостовій тачанки. Город стояв у пилу, і вечір не розрядив заряду передгроззя. і

Я йшов у нікуди. Без мислі, з тупою пустотою, з важкою вагою на своїх погорблених плечах.

Я йшов у нікуди.

III

...Так, де були неможливі хвилини. Це була мука. – Але я вже знав, як я зроблю.

Я знав і тоді, коли покинув маєток. Інакше я не вийшов би так швидко з кабінету.

...Ну да, я мушу бути послідовним!

...І цілу ніч я розбирав діла.

Тоді на протязі кількох темних годин періодично спалахували короткі й чіткі постріли:

– я, головковерх чорного трибуналу комуні, виконував свої обов'язки перед революцією.

...І хіба то моя вина, що образ моєї матері не покидав мене в цю ніч ні на хвилину?

Хіба то моя вина?

...В обід прийшов Андрюша й кинув похмуро:

– Слухай! Дозволь її випустити!

Я:

– Кого?

– Твою матір!

Я:

(мовчу).

Потім почуваю, що мені до болю хочеться сміятись. Я не витримую й регочу на всі кімнати.

Андрюша суворо дивиться на мене, його рішуче не можна пізнати.

– Слухай. Навіщо ця мелодрама?

Мій наївний Андрюша хотів бути на цей раз проникливим. Але він помилився.

Я (грубо):

– Провалівай!

Андрюша й на цей раз зблід.

Ах, цей наївний комунар остаточно нічого не розуміє. Він буквально не знає, навіщо ця безглузда, звіряча жорстокість. Він нічого не бачить за моїм холодним дерев'яним обличчям.

Я:

– Дзвони в телефон! Узнай, де ворог!

Андрюша:

– Слухай!..

Я:

– Дзвони в телефон! Узнай, де ворог!

В цей момент над маєтком пронісся з шипотінням снаряд і недалеко розірвався. Забряжчали вікна, і луна пішла по гулких порожніх княжих кімнатах.

В трубку передають: версальці наседають, вже близько: за три верстви. Козачі роз'їзди показалися біля станції: інсургенти відступають. – Кричить дальній вокзальний ріжок.

...Андрюша зіскочив. За ним і я.

...Куріли далі. Знову спалахували димки на горизонті. Над городом хмарою стояв пил. Сонцемідь, і неба не видно. Тільки горова мутна курява мчала над далеким небосхилом. Здіймалися з дороги фантастичні хуртовини, бігли у височінь, розрізали простори, перелітали оселі і знову мчали й мчали.

Стояло, мов зачароване, передгрозя.

...А тут бухкали гармати. Летіли кавалеристи. Відходили на північ тачанки, обози.

...Я забув про все. Я нічого не чув і – сам не пам'ятаю як попав до підвалу.

Із дзвоном розірвалася біля мене шрапнель, і на дворі стало порожньо. Я підійшов до дверей і тільки-но хотів зиркнути в невеличке віконце, де сиділа моя мати, як хтось узяв мене за руку. Я повернувся –

– дегенерат.

– От так стража! Всі повтікали!.. Хі... Хі...

Я:

– Ви?

Він:

– Я? О, я! – і постукав пальцем по дверях.

Так, це був вірний пес революції. Він стоятиме на чатах і не під таким огнем! Пам'ятаю, я подумав тоді:

«це сторож моєї душі», – і без мислі побрів на міські пустирі.

.....

...А надвечір південну частину околиці було захоплено. Мусили йти на північ, залишити город. Проте інсургентам дано наказ задержатись до ночі, і вони стійко вмирили на палах, на підступах, на роздоріжжях і мовчазних закутках підворотень.

...Але що ж я?

...Ішла спішна евакуація, ішла чітка перестрілка,

і я остаточно збивався з ніг!

Палили документи. Одправляли партії заложників. Брали решту контрибуцій...

...Я остаточно збився з ніг!

...Але раптом виринали обличчя моєї матері, і я знову чув зажурний і впертий голос.

Я одкидав волосся й поширеними очима дивився на міську башту. І знову вечоріло, і знову на півдні горіли оселі.

...Чорний трибунал комуни збирається до побігу. Навантажують підводи, бредуть обози, поспішають натовпи на північ. Тільки наш самотній панцерник завмирає в глибині бору й затримує з правого флангу ворожі полки.

...Андрюша десь ізник. Доктор Тагабат спокійно сидить на канапі й п'є вино. Він мовчки стежить за моїми наказами й зрідка іронічно поглядає на портрет князя. Але цей погляд я відчуваю саме на собі, і він мене нервує й непокоїть.

...Сонце зайшло. Конає вечір. Надходить ніч. На валах ідуть перебіжки, і одноманітно відбиває кулемет. Пустельні княжі кімнати завмерли в чеканні.

Я дивлюся на доктора й не виношу цього погляду в древній портрет.

Я різко кажу:

– Докторе Тагабат! Через годину я мушу ліквідувати останню партію засуджених. Я мушу прийняти отряд.

Тоді він іронічно й байдуже:

– Ну, і що ж? Добре!

Я хвилююсь, але доктор схидно дивиться на мене й усміхається. – О, він, безперечно, розуміє, в чому справа! Це ж у цій партії засуджених моя мати.

Я:

– Будь ласка, покиньте кімнату!

Доктор:

– Ну, і що ж? Добре!

Тоді я не витримую й шаленію.

– Докторе Тагабат! Останній раз попереджаю: не жартуйте зі мною!

Але голос мій зривається, і мені булькає в горлі. Я пориваюся схопити маузер й тут же прикінчити

з доктором, але я раптом почуваю себе жалким, нікчемним і пізнаю, що від мене відходять рештки волі. Я сідаю на канапу й жалібно, як побитий безсилий пес, дивлюся на Тагабата.

...Але йдуть хвилини. Треба вирушати.

Я знову беру себе в руки і в останній раз дивлюся на надменний портрет княгині.

Тьма.

... – Конвой!

Вартовий увійшов і доложив:

– Партію вивели. Розстріл призначено за містом: початок бору.

...Із-за дальніх одрогів виринав місяць. Потім плів по тихих голубих потоках, одкидаючи лимонні бризки. Опівночі пронизав zenit і зупинився над безоднею.

...В городі стояла енергійна перестрілка.

...Ми йшли по північній дорозі.

Я ніколи не забуду цієї мовчазної процесії – темного натовпу на розстріл. Позаду рипіли тачанки.

Авангардом – конвойні комунари, далі – натовп черниць: в ар'єргарді – я, ще конвойні комунари й доктор Тагабат.

...Але ми напали на справжніх версальців: за всю дорогу жодна черниця не промовила жодного слова. Це були щирі фанатички.

Я йшов по дорозі, як тоді, – в нікуди, а збоку мене брели сторожі моєї душі: доктор і дегенерат. Я дивився в натовп, але я там нічого не бачив.

Зате я відчував:

– там ішла моя мати

з похиленою головою. Я відчував: пахне м'ятою.

Я гладив її милу голову з нальотом сріблястої сивини.

Але раптом: переді мною виростала загірна даль. Тоді мені знову до болю хотілося впасти на коліна й молитовно дивитися на волохатий силует чорного трибуналу комуни,

...Я здавив голову й ішов по мертвій дорозі, а позаду мене рипіли тачанки.

.....

Я раптом відкинувсь: що це? Галюцинація? Невже це голос моєї матері?

І знову я пізнаю себе нікчемною людиною й пізнаю: десь під серцем нудить. І не ридати, а плакати дрібненькими сльозами хотілось мені – так, як в дитинстві, на теплих грудях.

І спалахнуло:

– неже я веду її на розстріл?

Що це: дійсність чи галюцинація?

Але це була дійсність: справжня життєва дійсність – хижка й жорстока, як зграя голодних вовків. Це була дійсність безвихідна, неминуча, як сама смерть.

...Але, може, це помилка?
Може, треба інакше зробити?

Ах, це ж боюнство, легководність. Єсть же певне життєве правило: *errare humanum est*** . Чого ж тобі? Помиляйся! І помиляйся саме так, а не так!.. І які можуть бути помилки?

Воістину: це була дійсність, як зграя голодних вовків. Але це була й єдина дорога до загірних озер невідомої прекрасної комуні.

...І тоді я горів в огні фанатизму й чітко відбивав кроки по північній дорозі.

...Мовчазна процесія підходила до бору. Я не пам'ятаю, як розставляли черниць, я пам'ятаю:

до мене підійшов доктор і положив мені руку на плече:

– Ваша мати там! Робіть що хочете!

Я подивився:

– з натовпу виділилася

постать і тихо-самотньо пішла на узлісся.

...Місяць стояв у зеніті й висів над безоднею. Далі відходила в зелено-лимонну безвість мертва дорога. Праворуч маячив сторожевий загін мого батальйону. І в цей момент над городом знявся рясний огонь – перестрілка знову біла тривогу. То відходили інсургенти, – то помітив ворог. – Збоку розірвався снаряд.

...Я вийняв із кобури маузера й поспішно пішов до самотньої постаті. І тоді ж, пам'ятаю, спалахнули короткі огні: так кінчали з черницями.

І тоді ж, пам'ятаю –

з бору вдарив у тривогу наш панцерник. – Загудів ліс.

Метнувся вогонь – раз,

два –

і ще – удар! Удар!

...Напирають ворожі полки. Треба спішити. Ах, треба спішити!

Але я йду і йду, а одинока постать моєї матері все там же. Вона стоїть, звівши руки, і зажурно дивиться на мене. Я поспішаю на це зачароване неможливе узлісся, а одинока постать усе там же, все там же.

Навкруги – пусто. Тільки місяць лле зелений світ з пронизаного зеніту. Я держу в руці маузера, але моя рука слабіє, і я от-от заплачу дрібненькими сльозами, як у дитинстві на теплих грудях. Я пориваюся крикнути:

– Мати! Кажу тобі: іди до мене! Я мушу вбити тебе. І ріже мій мозок невеселий голос. Я знову чую, як мати говорить, що я (її м'ятежний син) зовсім замучив себе.

...Що це? Невже знову галюцинація?

Я відкидаю голову.

Так, це була галюцинація: я давно вже стояв на порожньому узліссі напроти своєї матері й дивився на неї.

Вона мовчала.

...Панцерник заревів у бору.

Здіймались огні. Ішла гроза. Ворог пішов у атаку. Інсургенти відходять.

** Людині властиво помилятися (*латин.*).

...Тоді я у млості, охоплений пожегом якоїсь неможливої радості, закинув руку на шию своєї матері й притиснув її голову до своїх грудей. Потім підвів маузера й нажав спуск на скроню.

Як зрізаний колос, похилилася вона на мене.

Я положив її на землю й дико озирнувся. – Навкруги було порожньо. Тільки збоку темніли теплі трупи черниць. – Недалеко грохотали орудія.

...Я заложив руку в кишеню й тут же згадав, що в княжих покоях я щось забув.

«От дурень!» – подумав я.

...Потім скинувся:

– де ж люди?

Ну да, мені треба спішити до свого батальйону! – І я кинувся на дорогу. Але не зробив я й трьох кроків, як щось мене зупинило.

Я здригнув і побіг до трупа матері.

Я став перед ним на коліна й пильно вдивлявся в обличчя Але воно було мертво. По щоці, пам'ятаю, текла темним струменем кров.

Тоді я звів цю безвихідну голову й пожадливо впився устами в білий лоб. – Тьма.

І раптом чую:

– Ну, комунаре, підводься!

Пора до батальйону!

Я зиркнув і побачив:

– переді мною знову стояв

дегенерат.

Ага, я зараз. Я зараз. Так, мені давно пора! – Тоді я поправив ремінь свого маузера й знову кинувся на дорогу.

...В степу, як дальні богатирі, стояли кінні інсургенти. Я біг туди, здавивши голову.

...Ішла гроза. Десь пробивалися досвітні плями.

Тихо вмирав місяць у пронизаному зеніті. З заходу насувалися хмари. Ішла чітка, рясна перестрілка.

.....

...Я зупинився серед мертвого степу:

– там, в далекій безвісті

невідомо горіли тихі озера загірної комуни.

(Друкується за виданням: «Микола Хвильовий: Твори у двох томах, Том 1». – Київ: видавництво «Дніпро», 1991 р., ст. 332-339.)

Тарас КУЗЬО

Тарас Кузьо – британський та канадський політолог українського походження. Навчався у Сассекському, Лондонському та Бірмінгемському університетах. Проходив постдокторантуру в Єльському університеті. Після цього працював в Українській пресовій агенції у Великій Британії. Науковий працівник Центру трансатлантичних відносин, Школи фундаментальних міжнародних досліджень при Університеті Джонса Гопкінса. Старший науковий співробітник кафедри українознавства Торонтського університету.

Його книга «Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет» (Видавництво: ДУХ І ЛІТЕРА, – Київ. 2018. – 560 ст.) є ґрунтовним дослідженням причин та витоків ро-

сійської агресії проти незалежної України, історія специфічного імперського ставлення російських еліт до України та українців, російсько-українські відносини після розпаду СРСР, а також російської гібридної війни проти України. Публікація є підсумком трирічного дослідницького проекту: у 2013-2016 роках автор 15 разів відвідував міста і села на півдні та сході України, зокрема у зоні бойових дій, де записав близько 300 інтерв'ю. В основу книги покладено результати цього польового дослідження, його обговорення з українськими та західними експертами.

Переклад з англійської Андрія Павлишина.

Війна Путіна проти України

(Уривок)

РОЗДІЛ 1

НОВА «ХОЛОДНА ВІЙНА»: РОСІЯ ВЕДЕ ВІЙНУ ІЗ ЗАХОДОМ ТА УКРАЇНОЮ¹

Російська анексія Криму, гібридна війна і пряма інтервенція Кремля на сході України спричинили радикальну трансформацію міжнародного політичного ландшафту, особливо в Європі, провіщаючи те, що дехто вважає другою «холодною війною». Влітку 2017 року, одразу після того, як США ввели нові, жорсткіші санкції проти Росії, традиційно ліберальна газета *“Washington Post”* вийшла з передовицею під назвою «Ми на шляху до нової “холодної війни”», де провина за погіршення взаємин між західними країнами та Росією цілковито покладалася на останню. «За двадцять п'ять років після завершення “холодної війни” відносини [Вашингтона та Москви] знову перебувають у сильно замороженому стані. Що трапилося? Теперішня напруженість не виникла через те, що Сполученим Штатам раптом захотілося повернення свого старого суперника. Те, що сталося – це відповідь на поганий вибір, зроблений президентом Росії Владіміром Путінім. Цей вибір у Москві зробили свідомо, можливо, виходячи з особистих міркувань Путіна щодо внутрішньої та зовнішньої політики. Вони і є основною причиною наявної нині напруженості»².

ЗМІНИ У СТАВЛЕННІ ДО РОСІЇ

США та Україну росіяни найчастіше називають серед країн, найбільш вороже налаштованих до Росії³. На Заході ж останнім часом закріпилася думка про Російську Федерацію як про супротивника, якому не можна довіряти, натомість необхідно протистояти. Ці уявлення не були результатом самих лише дій Москви проти України – йшлося про те, що ці дії сприймаються як елемент масштабної і багаторівневої атаки на базові принципи західного світу. Хоча анексія Криму та вторгнення на Донбас стимулювали стрімке погіршення американо-російських відносин, Європа почасти демонструвала нерішучість. Зокрема, у Німеччині деякі сили виявили готовність де-факто визнати за Росією мандат на володіння Кримом⁴. Німецько-українські взаємини упродовж десяти років до кризи не відрізнялися міцністю, здебільшого через те, що Німеччина надавала пріоритет зв'язкам із Росією – причому настільки, що у 2009 році радник президента України Володимир Горбулін говорив американському послу про існування у Києві «двох посольств Росії», в одному з яких розмовляють німецькою⁵. Навіть після загарбання Криму деякі представники німецької еліти підтримували «прагматичний курс» на пристосування до великої держави замість того, щоб захистити її жертву, що має набагато менші розміри та порівняно нетривалу історію незалежного існування⁶. У цьому вони спиралися як на спадщину «східної політики» ФРН (*Ostpolitik*) часів «холодної війни», так і на більш ранню геополітичну традицію зневаги до країн, розташованих між Німеччиною та Росією. Виступаючи у Бундестазі під час дискусії про історичну відповідальність Німеччини перед Україною, американський історик Тімоті Снайдер застеріг проти відродження «аж ніяк не

безневинних» спроб «не зважати на народ, який не вважають народом», – спроб, що відгонять колоніальним минулим⁷.

Безчесність і лицемірство Путіна, що проявилися у питанні окупації Криму, змінили ставлення до нього з боку багатьох політиків, які раніше схилилися до компромісу. В березні 2014 року федеральний канцлер Німеччини Ангела Меркель, упродовж багатьох років znana своєю схильністю шукати з російським лідером спільну мову, визнала, що він перебуває «в іншому світі». З того часу Меркель вважає Путіна екзистенційною загрозою європейським і трансатлантичним інститутам, які свого часу стримували німецький націоналізм та зробили німців чи не найбільшими ентузіастами розбудови наднаціонального європейського дому⁸.

Лідерам ЄС, США, Канади й інших західних держав та організацій поступово довелось визнати, що Росія веде війну не лише з Україною, але і з ними – нехай публічно вони, як правило, і далі вживають стриманішу риторичку, заперечуючи, що нова «холодна війна» вже біля їхнього порога. Хай там як (надто після втручання Кремля у вибори в різних країнах), вони вже не можуть дозволити собі ігнорувати реальність⁹. Очам західних політиків і громадськості крок за кроком відкрилося те, що досі було затьмарене формулами дипломатичної ввічливості – безпрецедентне зухвальство поведінки тих, кого вони називали своїми стратегічними партнерами, упродовж останнього десятиліття. Захід повільно прокидався до усвідомлення того факту, що він мусить оборонятися в умовах першої світової кібервійни¹⁰.

Небаченим від часів Карибської ракетної кризи політико-дипломатичним жестом стало вигнання зі Сполучених Штатів 29 грудня 2016 року тридцяти п'яти російських дипломатів і розвідників, що працювали під дипломатичним прикриттям. У спільній заяві, опублікованій того ж дня Міністерством внутрішньої безпеки США, керівництвом Національної розвідки та Федеральним бюро розслідувань, йшлося про «цілеспрямовані фішингові¹¹ атаки, кампанії, скеровані проти державних установ, критичної інфраструктури, аналітичних центрів, університетів, політичних організацій і корпорацій; крадіжку інформації цих організацій; нещодавній публічний витік частини вкраденої інформації»¹².

Західні політики неквапливо й невпевнено почали вдивлятися у цінності, вірність яким Путін і його оточення висловлювали і згідно з якими діяли протягом останніх десяти років. Російські керманічі, на відміну від західних колег, ніколи не вірили в закінчення попередньої «холодної війни», будучи певними в тому, що вони, як і раніше, перебувають у стані неоголошеного протистояння з «одвічним» ворогом. Про правий поворот у зовнішній політиці РФ недвозначно свідчила програмна промова президента Владіміра Путіна на Мюнхенській конференції з питань безпеки у 2007 році, але її зміст тоді не був належно оцінений. Путін вважає, що Росія не несе відповідальності за початок нової фази глобального протистояння – вона лише мусила діяти у відповідь. У Москві вірять, що Захід розпочав відкриту війну проти російських інтересів іще наприкінці 1990-х років, коли США і НАТО нібито організували «кольорову революцію» в Сербії та підтримали незалежність Косова. З російського погляду, саме Захід порушив правила, коли його військові без дозволу ООН напали на Югославію, а чотирма роками пізніше на Ірак. Путін буцімто захищає російську та євразійську цивілізацію від західного тиску, позаяк Європейський Союз є попіхачем США, а проєвропейська частина українського суспільства – це «п'ята колона» Заходу, що діє на території, яка начебто належить до природної сфери впливу Росії.

Упродовж минулого десятиліття Росія використовувала Естонію, Грузію, а особливо Україну як тестові майданчики для розвитку свого гібридного, інформаційного та кібернетичного потенціалу, вістря якого вона надалі спрямувала проти цілої низки західних країн по обидва боки Атлантики¹³. У 2007 році Росія спровокувала насильницькі заворушення та масовану кібератаку тривалістю близько місяця проти Естонії, члена НАТО та ЄС, після того, як там вирішили перенести меморіал радянським воєнкам Другої світової війни. Кібератака поцілила у комп'ютерні мережі, банки та засоби

масової інформації. Рік потому під егідою НАТО у Таллінні відкрився Центр спільного кіберзахисту.

Втручання російських хакерів у вибори в США 2016 року мало на меті набагато більше, ніж просто помсту за підтримку колишнім держсекретарем Гіларі Клінтон тих росіян, які виступали проти виборчих шахрайств 2011–2012 років, що допомогли тоді партії «Єдина Росія» утримати більшість у Державній думі, а Путіну – після чотирирічної перерви повернутися до президентського кабінету. Кремль вбачав і вбачає в російській асиметричній війні стратегічний інструмент реагування на підтримку Заходом політичних трансформацій на пострадянському просторі після 1991 року, кульмінацією якої вважаються «кольорові революції» у Східній Європі та Центральній Азії. Путін й інші пострадянські авторитарні лідери завжди сприймали революційні зміни в Сербії, Грузії та двічі в Україні не як результат масових виступів на захист прав людини і демократії, а як доказ інтриг ЦРУ та європейських інституцій, які намагаються підірвати те, що російський президент Дмитрій Медведев охарактеризував як «зону привілейованих інтересів» РФ. «Кольорові революції» ці лідери розглядали як м'яке розширення Заходу, поєднане із жорсткою експансією НАТО і ЄС. Український Майдан 2013–2014 років, наполягали прокремлівські політики та пропагандисти, мав на меті перехід бази російського Чорноморського флоту в Севастополі до рук НАТО¹⁴.

Коли 2009 року Брюссель започаткував програму Східного партнерства для пострадянських країн, Росія відповіла планами створення Євразійського економічного союзу як альтернативи розширенню ЄС. Європейські лідери не ставилися серйозно до риторики Путіна, але на момент кризи 2014 року мусили усвідомити, що Росія бачить у ЄС такий самий найбільш експансіоністський проект Заходу, яким вона віддавна вважала НАТО. Вони були ще більше шоковані тим, що Путін еволюціонував від пропозицій конкурентних моделей євразійської інтеграції до пошуку способів того, як знищити і НАТО, і ЄС. Інституції Північноатлантичного альянсу, Європейський парламент та Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) зазнали потужних ударів у кібернетичній сфері. Протягом 2016 року Франція заблокувала 24 тисячі кібератак, спрямованих проти її збройних сил, а Україна зазнала 24 тисячі кібератак лише за останні два місяці того ж року.

Сподівання на те, що Путін обмежить своє втручання діями проти країн, котрі не належать до НАТО, як-от Грузія чи Україна, було ілюзорним. Росія вдалася до гібридної та інформаційної війни й війни в кіберпросторі проти багатьох членів Альянсу: Естонії, Великої Британії, Німеччини, Норвегії, Нідерландів, Франції, Греції, Угорщини, Болгарії, Туреччини, а також Чорногорії, яка була кандидатом на вступ до НАТО¹⁵. На початку 2016 року Росія використала широкий арсенал засобів для роздмухування скандалу навколо сфальшованої історії про німецьку дівчинку, нібито зґвалтовану біженцями із Близького Сходу, тим самим підбурюючи екстремізм правих радикалів, вороже налаштованих до ЄС, і здобуваючи в їхніх очах політичні дивіденди. Після згаданого вище вислання російських дипломатів і розвідників із США, офіційний представник американської адміністрації заявив про те, що «Росія ніяк не зупиниться. У нас є всі підстави вважати, що росіяни й надалі втручатимуться у демократичні вибори в інших країнах»¹⁶.

Москва стояла за спробою перевороту і замаху на прем'єр-міністра Чорногорії Міло Джукановіча, використовуючи для цього сербських націоналістів і російських козаків, які раніше воювали на боці російських маріонеток на Донбасі. Козацький генерал Віктор Заплатін, громадянин РФ, заявив на мітингу в Чорногорії: «Православний світ – єдиний світ. У ньому ми бачимо сербів, чорногорців, росіян і білорусів». Вітання заколотникам надіслав колишній так званий «прем'єр-міністр ДНР» Александр Бородай¹⁷. За звинуваченням у підготовці перевороту в Чорногорії затримали двадцятьох сербів і росіян, а ще двох росіян і трьох сербів було оголошено в міжнародний розшук.

Росія активно втручалася у вибори в Україні 2004 року та у протистояння влади і громадянського суспільства під час Євромайдану на боці Віктора Януковича. Ще

після перемоги Помаранчевої революції Кремль вдався до «технології превентивної контрреволюції», покликаної запобігти революції та спробам зміни режиму в Росії. Рух «Наші», започаткований 2005 року, мобілізував молодих росіян проти західної «загрози», розгорнувши брудну кампанію цькування дипломатів Британії та США.

Російські лідери ніколи не ставилися з повагою до суверенітету України. Путін давно прагнув перетворити її на домініон білоруського зразка, керований проросійським сатрапом, і вважав, що досяг цієї мети, віднадивши президента Януковича від Європи і заблокувавши переорієнтацію його режиму в західному напрямку. Якби не Революція гідності, Росія, очевидно, втрутилася б у чергові президентські вибори в Україні, що мали відбутися 2015 року, для забезпечення переобрання Януковича, а той мав би віддячити приєднанням України до Євразійського економічного союзу.

У 2008 році Росія здійснила збройне вторгнення до Грузії і визнала «незалежність» окупованих нею грузинських територій Південної Осетії та Абхазії, Росія поставивши моральний знак рівності між їхнім «правом» на незалежність і відокремленням Косова від Сербії – так само вона пізніше самочинно наділить «правом на самовизначення» «народ» окупованого Криму. Незважаючи на грубе порушення суверенітету Грузії, Захід тоді не вдався до санкцій щодо агресора, а вже наступного року Вашингтон ініціював «перезавантаження» відносин із Росією. У Путіна це розцінили як доказ того, що в разі нового військового втручання у справи сусідніх держав знову вдасться уникнути відчутних міжнародних наслідків.

Упродовж минулого десятиліття Росія неодноразово вдавалася до радянської практики «мокрих справ», тобто замовних убивств небажаних для режиму осіб за кордоном і на власній території. У 2004 році, напередодні президентських виборів, повідомлялося про отруєння діоксином лідера української опозиції Віктора Ющенка. За два роки до цього для вбивства перебіжчика з ФСБ Александра Литвіненка у Лондоні було використано радіоактивний полоній. Литвіnenка отруїли лише за три тижні після того, як у Москві в день народження Путіна було вбито опозиційну журналістку Анну Політковську. У 2018 році Росія організувала нову хімічну атаку на території Великої Британії, мішенню якої був колишній подвійний агент, екс-полковник Головного розвідуправління (ГРУ) Генштабу Збройних сил РФ Сергій Скріпаль. Замах на життя Скріпалю, якому вдалося вижити, призвів до вигнання загалом близько півтораєста російських дипломатів із багатьох західних країн. Діоксин і радіоактивний полоній виробляють у російських лабораторіях, успадкованих від СРСР і підпорядкованих спецслужбам. Починаючи з 2004 року в Європі, Туреччині та на Близькому Сході було також убито чимало чеченських націоналістів, причому російська влада навіть не намагалася приховувати своєї причетності до їхнього знищення.

МІЖНАРОДНІ САНКЦІЇ

Найпомітнішим інструментом міжнародної протидії гібридній війні Росії стали санкції, запроваджені проти неї США та ЄС. Дипломатичні переговори щодо їхнього введення та пролонгації були доволі складними, але як сама наявність санкційного режиму, так і його далекосяжний характер засвідчують, наскільки сильним є резонанс, спричинений діями Росії, на Заході. Хоча чимало експертів схиляються до думки, що ці санкції досі мали вельми обмежений вплив на російську економіку, їхнє символічне значення було вкрай важливим. Реакція на санкційні обмеження з боку представників путінської еліти, які часом хизувалися власним статусом «незламних жертв» західних утисків, продемонструвала їхню вразливість у справах власної міжнародної легітимності, свободи пересування та доступу до матеріальних благ зовнішнього світу.

Санкції, введені у зв'язку з російсько-українським конфліктом, було спрямовано проти конкретних осіб у російській владі та трьох сфер російської економіки: фінансово-банківської, нафтогазової та оборонної¹⁸. Було визначено перелік конкретних

об'єктів у цих галузях, для яких обмежили доступ до західного капіталу. Паралельно із цим вводилася заборона на подорожі й заморожувалися активи окремих осіб, яких підозрювали у причетності до анексії Криму.

Санкції не змусили Росію вивести свої війська та окупаційні адміністрації з Криму та Донбасу. Питанням, що провокує дискусії та спекуляції, є те, чи вони стримують Росію від розширення та ескалації агресивної війни. У деяких аспектах вони приносять Кремлю тактичні переваги: так, російські контрзаходи, спрямовані на заміщення імпортованих продуктів харчування, теоретично можуть зробити країну більш самодостатньою і стимулювати зростання попиту на товари російських виробників. Разом зі скороченням обсягу своїх експортно-імпортованих операцій, російські олігархи ставатимуть більш залежними від національної економіки, а отже і від режиму Путіна. Міжнародні санкції також слугують Путіну зручним виправданням економічної стагнації, яка насправді була результатом відсутності реформ. Як не дивно, свої причини перебільшувати вплив санкцій мають як Росія, так і західні уряди. Річард Конноллі пише, що ймовірний довготерміновий вплив санкцій полягатиме у ще більшому відверненні Росії від принципів відкритої ринкової економіки і переході до економічної моделі, що передбачає більшу закритість і втручання держави¹⁹.

Це не означає, що санкції не справили відчутного впливу. Оскільки деякі західні підприємства заплатили за їхнє впровадження значну ціну (як безпосередньо, так і внаслідок російських контрсанкцій), ці обмежувальні заходи стали «дорогим сигналом», до якого ставляться серйозніше саме тому, що надіслати його означало піти на збитки і самообмеження. Хоча просто заявляти про опір діям Росії коштує недорого, санкційний режим слугує постійним нагадуванням про те, що в разі погіршення ситуації раз по раз робитимуться наступні, ще жорсткіші кроки. Таким чином, економічні санкції знаходяться десь посередині між «дешевими розмовами» та силовою відповіддю, яка обійшлася би найдорожче. Найголовніше те, що санкції продемонстрували: Захід здатен виступати з єдиною консолідованою позицією. Під питанням залишається те, чи можна зберегти цю єдність, а тому символічна роль санкцій як її індикатора також супроводжуватиме їх при кожному наступному подовженні.

Нарешті, важливо визнати те, що залишилося поза рамками санкційних обмежень. Німецький уряд продовжує підтримувати проект газопроводу «Північний потік-2», який повністю належить російському «Газпрому», попри те, що його побудова матиме згубні наслідки для енергетичної безпеки держав-членів ЄС і НАТО, перш за все Польщі та країн Балтії, а також України. Коли «Північний потік-2» буде завершено, Росія зможе повністю обійти українську трубопровідну мережу, що постачає газ до Німеччини та більшої частини Західної Європи. Таким чином, Україна втратить єдиний важіль, за допомогою якого вона ще здатна впливати на Росію, а Москва натомість отримає можливість перекидати постачання газу Україні без шкоди для виконання власних зобов'язань перед споживачами на Заході. Тож у разі своєї реалізації «Північний потік-2» дозволить РФ досягнути стратегічної мети, яку вона ставила ще з початку 1990-х років. Цей проект відображає значний інтерес, який Німеччина та інші європейські держави досі виявляють до комерційних взаємин із Росією, а також сильний стимул до того, щоби пожертвувати безпекою України заради власних інтересів. Однією з найперших і найуспішніших спроб Путіна здобути вплив всередині західних урядів було встановлення дуже тісних зв'язків із попередником Меркель Гергардом Шредером, якого Путін пізніше винайняв очолювати раду директорів «Північного потоку-2». Соціал-демократична партія Шредера – коаліційний партнер Меркель – активно підтримує будівництво газопроводу, попри опозицію Християнсько-демократичного союзу та Партії зелених²⁰.

НОВА «ХОЛОДНА ВІЙНА»

Цікавим питанням є те, як майбутні покоління сприйматимуть 1991–2013 роки: як проміжок часу між двома «холодними війнами» чи як тимчасове затишшя, аналогічне добі розрядки 1970-х років під час однієї тривалої «холодної війни». Єдиного узгодженого визначення «холодної війни» не існує, але використання цього терміну на позначення сучасної доби видається цілком виправданим, незважаючи на розбіжності між нинішньою епохою і тим, що відбувалося між 1945 і 1991 роками. Про аналогії значною мірою свідчать зміни у сприйнятті глобальної обстановки. Як на Заході, так і в Росії нині широко поширене уявлення про те, що на стратегічному рівні суперництво між ними – це «гра з нульовою сумою»: те, що добре для Росії, погано для Заходу і навпаки. «До 2003 року досить поширеною була думка, що модернізовану Росію можна буде інтегрувати в міжнародну систему як конструктивного і добросовісного учасника. Різні варіації цих поглядів поступилися місцем усвідомленню того, що Росія з її нинішнім політичним курсом не може бути партнером чи союзником і що відмінності переважають будь-які спільні інтереси»²¹. Подібним чином російський аналітик Дмитрій Тренін відзначає: «Зміни, спричинені українською кризою, – не територіальні, а радше стратегічні й ментальні. Росія нарешті відмовилася від політики спроб інтегруватися із Заходом і стати частиною євроатлантичної системи. Вона повернулася до своєї рідної гавані в Євразії та визначила як пріоритетні зв'язки з незахідними країнами»²².

Динаміка нинішньої доби також нагадає динаміку першої «холодної війни» в інших аспектах. Вважається, що Захід захищає статус-кво, який, залежно від точки зору, або є корисним для міжнародної безпеки і демократії, або ж є намаганням США зберегти свою гегемонію за рахунок інших. У західних країнах багато хто знову бачить у Росії ревізійницьку державу, котра прагне повалити загальноприйняті норми, а де-хто – як переляканого актора, що намагається захистити свою безпеку. Знову ж таки, цей конфлікт має сильну внутрішньополітичну й нормативну складову, коли політики на Заході стверджують, що нині йдеться про битву між демократією та самодержавством, а Росія вказує на різні прояви лицемірства в позиції Заходу.

У певному сенсі нинішня доба поділяє динаміку не лише з повоєнною добою, а й зі значно давнішою історією міжнародних відносин у Центральній та Східній Європі. Наприкінці Другої світової війни – як і наприкінці Першої, або як в епоху Катерини II – питання полягало в тому, де проходить лінія розмежування між Росією та Заходом. У кожному з цих випадків це визначалося переважно військовою силою на місцях.

Динаміка «холодної війни» повернулася навіть попри те, що лінія дотику «сфер впливів» Росії та Заходу пересунулася на кілька сотень кілометрів на схід. По-перше, після 2014 року Північноатлантичний альянс знову став дуже важливою організацією. Росія гірко нарікала на розширення НАТО на схід; деякі західні автори називали це розширення причиною військового вторгнення Кремля до України. Це твердження лишає багато простору для заперечень, але очевидно, що дії Росії в Україні сприяли відродженню НАТО та розгортанню більшої кількості його сил у регіонах, наблизених до кордонів Росії.

По-друге, як і у випадку «холодної війни», західна стратегія нині здебільшого ґрунтується на припущенні, що з часом на зміну російському самодержавству прийде демократія, а до влади – менш агресивний режим. Хоча, можливо, існували підстави вважати, що пострадянський режим у Москві буде менш непримиреним, ніж радянський, є вкрай мало підстав оптимістично сподіватися, що післяпутінський уряд буде більш дружнім до Заходу та своїх сусідів. Про це свідчить те, що дії теперішнього російського режиму в Україні, особливо анексія Криму, не просто відповідають амбіціям Путіна та його оточення, а є надзвичайно популярними серед населення та політичного класу, включно з низкою лідерів російської опозиції. Ідеї великої держави та імперського націоналізму мають у Росії широку підтримку, завдяки чому кримська авантюра лише збільшила підтримку влади з боку населення країни. Переконання

Путіна в тому, що Україна мусить бути частиною «руського мира», і отже належати до євразійського, а не європейського інтеграційного проекту, віддзеркалює консенсус мільйонів росіян.

ВІДПОВІДЬ ЄС

Лідери Європейського Союзу проти власної волі опинилися в епіцентрі українсько-го конфлікту. В Брюсселі пропозицію щодо укладення Угоди про асоціацію з Україною розглядали як доброзичливе залучення важливого сусіда. Поза увагою при цьому лишалося те, що Путін почав розглядати розширення ЄС, як і НАТО, – як джерело потенційно незворотних втрат у геополітичному змаганні в Центральній Європі. Варто зазначити, що Східне партнерство не передбачало пропозиції членства в ЄС і насправді розглядалося як альтернатива такого членства²³. Виходячи з формальної, нормативної сторони справи, європейські дипломати не помічали тих фобій, які можлива асоціація України з ЄС породила в Росії – але саме вірність нормам зумовила те обурення, з яким європейські лідери відреагували на застосування Росією грубої сили при захопленні Криму.

Інституції ЄС стали центральним майданчиком з обговорення економічних санкцій та робили спроби посередництва у врегулюванні конфлікту. Ці два питання було поєднано у рішенні від березня 2015 року, згідно з яким реалізація других Мінських угод визнавалася передумовою для скасування санкційних обмежень. Водночас той факт, що більшість зацікавлених сторін вважає ці угоди недієздатними, означає, що санкційний режим, задуманий як комплекс тимчасових заходів, набуває ознак постійного. Це питання набуло особливої актуальності у світлі прийняття у США пакету жорсткіших санкцій влітку 2017 року.

Аркадій Мошес вважає, що причиною застосування підходу, який відрізнявся від прийнятого ЄС після війни Кремля проти Грузії («нарікайте, а тоді робіть свої справи»), були не якісь особливості самої України, а те, що поведінка Росії починаючи з 2014 року виглядала як набагато фундаментальніша загроза для європейського ладу. «На сьогодні, – пише він, – є значно краще розуміння того, що доба поділів Європи у “ялтинському” стилі давно лишилася позаду, і Україну не можна нікому “віддати”, бо вона нікому не належить, що б не казали прибічники класичної *realpolitik*»²⁴. Але, попри загальне визнання неприйнятності дій Росії стосовно України, Європа не має повної єдності в тому, на які кроки вона повинна і готова піти у подальшому. В певних колах присутня значна протидія перспективі тривалого конфлікту з Росією, яка ще донедавна здавалася партнером. Це особливо стосується націоналпопулістичної частини європейського політичного спектру, де симпатія до націоналізму Путіна, євроскептичні настрої та прихований антиамериканізм породжують запеклий опір режиму санкцій.

ВІДПОВІДЬ НАТО

Анексія Криму та гібридна війна на сході України спонукали європейських лідерів по-новому поглянути на свої військові можливості й поміркувати про те, як їх зміцнити. Значна частина обговорень цієї проблеми, звісно, була пов'язана з НАТО. Завершення «холодної війни» та сподівання на настання нового ладу, за якого насильство нібито «втратило актуальність» в Європі, зумовило перенесення уваги європейських урядів на невійськові аспекти безпеки, такі як міграція. Ця оптика швидко змінилася після початку російсько-української війни, особливо у тих державах, які мають безпосередній кордон з РФ. У відповідь на агресію, жертвою якої стала Україна, НАТО та його члени знову зосередилися на зміцненні організації та посиленні тієї частини своєї стратегії, яка заповідала «тримати росіян на відстані». У Москві, звісно, побачили у цьому не реакцію на власні дії, а зайве підтвердження наявності у Заході підступних антиросійських планів.

Використання у Криму «зелених чоловічків» без ознак державної приналежності одразу ж викликало тривогу з приводу можливості повторення цього сценарію в балтійських державах, які мають доволі невеликі армії та численне російськомовне населення. До 2014 року серед трьох країн Балтії лише Естонія витратила на оборону узгоджений союзниками мінімум у 2% від ВВП (будучи на той час одним із п'яти членів НАТО, які дотримувалися цієї умови). Якщо б Росія організувала блискавичне вторгнення до цього регіону, Альянсу було б важко дати їй відсіч за допомогою своїх звичайних сил. Найслабшим місцем НАТО є стокілометрова смуга сільської місцевості, відома як «Сувалкський коридор» між ізольованою від решти РФ Калінінградською областю та союзною Росії Республікою Білорусь.

Призупинивши співпрацю у форматі Ради НАТО–Росія у квітні 2014 року, Альянс вдався до низки «гарантійних заходів» (*assurance measures*), які з часом перетворилися на ширший «План дій щодо готовності» (*Readiness Action Plan*), прийнятий країнами-членами на Вельському саміті у вересні 2014 року. «Гарантійні заходи» мали переконати союзників на сході, а також саму Росію, що НАТО не легковажатиме зобов'язаннями, передбаченими статтею 5 Північ ноатлантичного договору, і в разі необхідності захищатиме всіх своїх членів, включно із трьома балтійськими державами. Відповідно посилювалося патрулювання їхнього повітряного простору реактивними винищувачами; передбачалася присутність військово-морських патрулів та проведення військових навчань. «План дій щодо готовності» доповнювала низка «адаптаційних заходів», спрямованих на матеріальне поліпшення здатності НАТО забезпечувати оборону. Це передбачало збільшення чисельності Сил реагування НАТО з 13 до 40 тисяч військових і створення нової 20-тисячної Спільної оперативної групи підвищеної готовності²⁵. Критики, втім, зазначали, що ці сили були замалими та легко озброєними у порівнянні з військами, які могла швидко розгорнути Росія (наприклад, із Калінінградської області), і що загалом розрив між стримувальною позицією НАТО та його фактичною військовою здатністю протистояти гіпотетичній російській атаці не зменшується, а зростає²⁶.

У довгостроковій перспективі варто очікувати на подальші заходи. Серед них – запропонований Німеччиною проект «структуроутворюючих націй» (*Framework Nations Concept*), який, хоча й був сформульований ще до російської інтервенції в Україні, з огляду на них набув значно більшої актуальності. Його ідея полягає у такому зміцненні міждержавних стосунків у сфері оборони, за якого дрібніші військові сили в Європі, багато з яких спеціалізуються на виконанні певних місій, зможуть бути операційно інтегровані у більші військові підрозділи, що мають ширший спектр можливостей²⁷. Ключовим елементом цих більш координованих сил має стати німецький Бундесвер. Якщо відповідні плани буде реалізовано, це означатиме, що напад Росії на Україну перекреслив один зі стратегічних пріоритетів Москви після 1945 року – стримування зростання військової потужності Німеччини.

ВІЙНА ПУТІНА ПРОТИ ЗАХОДУ

Росія відповіла на обурення Заходу з приводу її дій в Україні з демонстративною зневагою. Її керівництво продовжувало повторювати, що анексія Криму була «законною», робити вигляд, що не причетне до подій на сході України, які воно вперто називало «громадянською війною», та звинувачувати Захід і в першому, й у другому. Тим часом Росія активно забезпечувала продовження конфлікту на Донбасі та нарощувала свою боездатність в інших точках. Ба більше, вона підвищила ставки, збільшивши масштаби та видимість свого впливу на політику західних столиць, зокрема, намагаючись втрутитися у перебіг виборчих кампаній. З точки зору Кремля, його втручання у внутрішні справи іноземних держав нічим не відрізнялося від підтримки, яку Захід надавав просуванню демократії на пострадянському просторі. Втім, ці намагання наштовхнулися на рішучий опір з боку західного істеблшменту, ще більше погіршивши відносин між ним і Росією.

Упродовж багатьох років у російських можновладців та пов'язаних із ними політ-технологів і медіаменеджерів була популярною концепція «м'якої сили» (*soft power*) Джозефа Ная, але вони інтерпретували її інакше, ніж сам автор. Якщо Най вважав «м'яку силу» переважно ресурсом, що підвищує престиж і привабливість²⁸, прокремлівських експертів вона цікавила переважно як інструмент, котрим можна скористатися для здобуття переваги у конфлікті. Тому замість збільшення привабливості Росії у світі та ймовірності того, що інші держави самі, без примусу, оберуть дружній щодо неї політичний курс, застосування цієї специфічної трактовки «м'якої сили» мало протилежний ефект: позиція Москви та президента Путіна в міжнародному співтоваристві не лише не посилилася, а, навпаки, ослабилася²⁹.

Двом важливим питанням про російську політику, як і самій цій політиці, наразі бракує прозорих відповідей. По-перше, як виглядає стратегічна мета російської політики щодо України та які засоби вона готова застосувати для її досягнення? По-друге, до якої міри Росія вважає новий статус-кво (де вона контролює невелику частину території України, але є ізольованою від Заходу і перебуває в опозиції до нього) бажаним результатом, який варто відстоювати у майбутньому?

Одне із центральних положень зовнішньополітичної доктрини Росії, успадковане від радянських часів, полягає в тому, що вона як велика держава має право вето в основних міжнародних питаннях. Це допомагає зрозуміти обурення її керівництва подіями в Косові та Іраку, коли США і НАТО вдалися до застосування сили без згоди Ради безпеки ООН. У війні на Донбасі Росія нарешті здобула те, чого бажала, де-факто наділивши правом вето сама себе: будь-яке рішення чи зміна статус-кво можливі лише за умови, що Кремль розглядатиме їх як вигідні для себе, адже він має достатньо інструментів для збереження поточної ситуації чи реагування на речі поза власним контролем шляхом її суттєвого погіршення.

Статус-кво в конфлікті низької інтенсивності, яку в будь-який момент можна підвищити, забезпечує Росію зручним важелем впливу і обходиться їй лише у 5% державного оборонного бюджету. Російська стратегія передбачає альтернативи у вигляді подальшої підтримки такого конфлікту та реінтеграції окупованих територій з Українською державою, за умови надання їм широкої автономії та збереження їх у сфері російських впливів. У кінцевому рахунку російська політична еліта, спираючись на давні й скомпрометовані ілюзії, все ще сподівається, що Україна повернеться до так званого «російського світу».

Російські керманічі наполягають, що запорукою мирного вирішення конфлікту була б відмова НАТО від прийняття України до свого складу та закріплення її нейтрального статусу. Прийняття такого підходу означало б повернення до світового ладу, в якому «великі держави» диктують правила слабшим гравцям. Майкл О'Генлон запропонував визнати «постійний нейтралітет»³⁰ європейських країн, які зараз не є членами НАТО, – від Фінляндії та Швеції до Сербії та України. Ця ідея базується на хибному припущенні про те, що Росія однаково ставиться до всіх країн, згаданих у плані. Насправді, хоча Росія не заперечує суверенітету Сербії чи Фінляндії, це зовсім не так у випадку України: якщо Росія і так скористалася з позаблокового статусу Києва для здійснення агресії, немає підстав вважати, що будь-який новий документ зупинить її та забезпечить Україну від її повторення.

УКРАЇНА, США ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ

Упродовж більшої частини пострадянської доби Сполучені Штати Америки підтримували Україну активніше, ніж це робив Європейський Союз. Стратегічне партнерство між Україною та США ще більше зміцнилося після початку російської гібридної війни. За Дональда Трампа США надіслали до України сучасне оборонне озброєння, від чого свого часу утримався попередній президент Барак Обама.

Питання про те, яку саме військову допомогу США мають надати Україні, було предметом серйозних дискусій в американському керівництві. Одна позиція поляга-

ла у наданні Україні летального озброєння, яке компенсувало б наявну до цього перевагу російських військ та їхніх спільників на сході України, призвело б до зростання їхніх втрат і рано чи пізно зробило б подальші воєнні дії неприйнятними в очах російського населення. Логіка, що стояла за цим, була відпунням військової підтримки, наданої США антирадянському рухові опору в Афганістані у 1980-х роках, що призвела до великих жертв і врешті-решт змусила СРСР вивести свої війська із країни. Але ця логіка мала вдосталь опонентів. Вони стверджували, що Росія здатна відповісти на будь-яке підвищення кількості чи якості зброї, що використовується українськими силами, аналогічним підвищенням, що коштуватиме безлічі життів обом сторонам, а перспектива миру стане ще більш віддаленою. Багато хто вважав, що надання такої допомоги Києву лише підтвердить домисли Кремля про агресивні наміри американців і радше сприятиме збільшенню його рішучості. Ба більше, стверджували опоненти, США мусять визнати, що Україна не має військового шляху для вирішення конфлікту і натомість має покладатися на дипломатію. У цьому питанні США врешті обрали курс, якому раніше вже слідував ЄС.

Для США протистояння навколо України вкладалося у шерех подій, де вони та Росія опинялися по різні сторони барикад і які разом формували уявлення про початок другої «холодної війни». Вашингтон і Москва ще до 2014 року стояли на протилежних позиціях, підтримуючи відповідно опозиційні та урядові сили у громадянській війні в Сирії. Двопартійна підтримка жорсткого курсу щодо Росії у США нині є сильнішою, ніж будь-коли упродовж кількох останніх десятиліть. Конгрес США майже одностайно ухвалив закон, яким позбавив президента права одноосібно приймати рішення про скасування санкцій проти Росії. Повідомлялося, що Трамп волів би накласти вето на цей закон, але не зробив цього, бо після встановлення фактів втручання Росії в американський виборчий процес 2016 року його адміністрація намагалася уникати кроків, що могли бути інтерпретовані як поступки Путіну.

Протягом багатьох років після колапсу комуністичної системи Європейський Союз у відносинах з Україною залишався ніби за спиною Сполучених Штатів. Помітнішу роль він почав відігравати після Помаранчевої революції, особливо після запуску програми у 2009 році Східного партнерства. Тоді ЄС серйозно розглядав Україну в контексті тієї самої стратегії, яку він уже застосовував до інших країн посткомуністичної Європи, використовуючи привабливість тісніших взаємин як засіб просування та закріплення демократичних перетворень. Опір Росії укладенню Угоди про асоціацію між Україною та ЄС суперечив принциповому переконанню європейських політиків: жодна третя сторона не може накласти вето на суверенний вибір будь-якої з європейських націй. Непоступливість Москви та подальша військова інтервенція, таким чином, не могли не викликати відторгнення навіть серед тих, хто ставив під сумнів належність України до Європи та підтримував добрі стосунки з Росією. Внаслідок цього починаючи з 2014 року ЄС став куди більш відданим справі підтримки України, ніж раніше.

ВИСНОВКИ: ЗАХІД І УКРАЇНА У НОВІЙ ХОЛОДНІЙ ВІЙНІ

Упродовж десятиліть першої «холодної війни» лінія розмежування між Сходом і Заходом визначалася в основному тим, де зупинилися війська країн-переможниць у травні 1945 року. Незалежно від того, чи багато хто визнавав цю лінію законною та справедливою, вона проіснувала так довго через те, що ніхто не міг змінити її в односторонньому порядку, а ті зміни, яким надавала перевагу одна сторона, були неприйнятними для другої. Сучасну ж «холодну війну» відрізняє відсутність суцільної «залізної завіси», що розділяла б сторони конфлікту. Інформаційні, кібері, до певної міри, гібридні війни нині ведуться прямо на території противника.

Тим часом російська зовнішньополітична стратегія і далі ставить на чільне місце контроль над територіями, зокрема відторгнутими від сусідніх країн. Територія Придністров'я, керована маріонетковим проросійським режимом, упродовж чверті

століття залишається поза суверенітетом Молдови. Цю проблему неможливо було розв'язати навіть тоді, коли між Росією і Заходом існували добрі стосунки, а президентом Молдови був комуніст Владімір Воронін.

За відсутності інтенсивних бойових дій лінії розмежування, проведені російськими військовими у Східній Європі, в тому числі на Донбасі, можуть проіснувати дуже довго. Проте, подібно до того, як Угорська революція (1956) і «Празька весна» (1968) загрожували порушити статус-кво повоєнної доби, ситуація в Україні може раптово змінитися в той чи інший бік. Можна уявити собі три гіпотетичних сценарії розвитку подій. Перший полягає у тому, що зниження життєвого рівня і наростання протестного руху в Росії можуть підштовхнути її лідерів до організації нової військової авантюри в Україні, наприклад у Приазов'ї, заради повернення внутрішньої єдності та консолідації навколо ідей великодержавного націоналізму. Другий сценарій може передбачати поновлення підтримки сепаратизму та тероризму в українських регіонах за межами Донбасу з метою вчинення тиску на Україну та примушення її до виконання російських умов реінтеграції нині окупованих Луганщини і Донецчини, зокрема надання їм широкої автономії та збереження на своїх місцях антиукраїнськи налаштованих чиновників. За третім сценарієм російські маріонетки можуть в односторонньому порядку відновити повномасштабні військові дії, втягнувши у процес ескалації Кремль.

На це, напевно, не слід сподіватися, як на повторення 1991 року, який був історично унікальним. Навіть якби в Росії відбулася антиавторитарна революція, її результатом не обов'язково було б формування, а тим паче тривале існування, прозахідного уряду – чи не більш імовірним був би прихід до влади російських націоналістів. Одна з головних відмінностей попередньої «холодної війни» від теперішньої полягає у сприйнятті обома сторонами ролі комунізму як ідеології та форми правління, котра мала або здобути перемогу, або зникнути. Колапс комуністичної системи, отже, означає, що підстави для конфлікту вичерпано.

Навряд чи слід очікувати того самого від зміни політичної верхівки в Росії, тим паче у короткій перспективі, тому багато чого залежатиме від конфігурації влади в самій Україні. Якщо на президентських та парламентських виборах 2019 року переможуть реформатори, а не популісти чи проросійські сили, на Україну чекатимуть п'ять років руху в напрямку європейської інтеграції та духовної незалежності від Росії. У 2024 році Україна має провести треті з часів Євромайдану загальнонаціональні вибори, після яких вона матиме шанс остаточно залишити гравітаційне поле неорадянсько-євразійського «російського світу». Це і було б найкращою відповіддю з її боку на агресію Путіна у рік, коли спливе четвертий термін його президентських повноважень.

Примітки

- ¹ Цей розділ базується на вступі до англomовного видання цієї книжки, що вийшло 2017 року, а також на розділі 5 книжки Taras Kuzio and Paul D'Anieri, *The Sources of Russia's Great Power Politics: Ukraine and the Challenge to the European Order* (Bristol: E-International Relations, 2018).
- ² 'We're on the Road to a New Cold War', *The Washington Post*, 31 July 2017: <https://wapo.st/2C-jcvRE>.
- ³ Левада-Центр. 'Союзники и «враги» России. Европейская интеграция', 20–23 мая 2016: <http://levada.ru/2016/06/02/13400/>.
- ⁴ 'Christian Lindner: Germany Should Accept Crimean Annexation as "Permanent Provisional Solution"', *Politico*, 6 August 2017: <https://politi.co/2vDPKFP>.
- ⁵ William Taylor, U.S. Ambassador to Ukraine, to Washington, DC, re. 'Ukrainian-German Relations on the Rocks', 16 March 2009, *Wikileaks/The Public Library of U.S. Diplomacy*: https://wikileaks.org/plusd/cables/09KYIV465_a.html.
- ⁶ Susann Spahn. 'Ukraine in the Russian Mass Media: Germany as an Example of Russian Information Policy', in Timm Beichelt and Susan Worschech, eds., *Transnational Ukraine? Networks and Ties that Influence(d) Contemporary Ukraine* (Stuttgart: Tam само, 2017): 179–202.

- ⁷ Timothy Snyder. 'Nazi Dreams of an Enslaved Ukraine: The Blind Spot of Germany's Historical Memory', *Euromaidan Press*, 23 June 2017: <https://bit.ly/2QYOvvi>.
- ⁸ 'Germany's Establishment Once Believed in Conciliation with Russia. No Longer,' *The Economist*, 23 April 2016: <https://econ.st/26JBoo8>.
- ⁹ German Federal Ministry of Defence, *White Paper 2016 on German Security Policy and the Future of the Bundeswehr* (Berlin, 2016): 31–32, 66; European External Action Service, *Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy* (June 2016): 33.
- ¹⁰ Martin Belam. 'We're Living through the First World Cyberwar – but Just Haven't Called It That', *The Guardian*, 30 December 2016: <http://bit.ly/2GslyUA>.
- ¹¹ Фішинг (англ. *phishing*, дослівно «риболовля») – різновид шахрайства у мережі, який передбачає викрадення персональних даних, скажімо, завдяки розсилці ураженої вірусами електронної пошти. – *Прим. пер.*
- ¹² 'U.S. Expels Russian Diplomats over Cyber Attack Allegations', *BBC News*, 29 December 2016: <https://bbc.in/2CiHFbH>; U.S. Department on Home Security, Office of the Director of National Intelligence and Federal Bureau of Investigation. 'Joint DHS, ODNI, FBI Statement on Russian Malicious Cyber Activity', 29 December 2016: <https://bit.ly/2GoPOzE>.
- ¹³ 'LookingGlass Links Russia to Cyber Espionage Campaign', *LookingGlass*, 29 April 2015: <http://bit.ly/2GqH38f>; FireEye, *APT 28: A Window into Russia's Cyber Espionage Operations?* (Milpitas, CA, 2014).
- ¹⁴ Ася Хованская. 'США планировали строить в Крыму свою базу', *Комсомольская правда*, 22 апреля 2014: <https://bit.ly/2SWEKew>; Василий Пахомов. 'Цель переворота в Киеве – захват Америкой Крыма', *Русская правда*, 25 января 2015: <http://bit.ly/2Cjr3ko>; 'Севастополь под звезднополосатым флагом: Во что Америка хотела превратить Крым', *Звезда*, 28 июля 2016: <https://bit.ly/2ScwSwo>.
- ¹⁵ 'Beware: The Russian Bear Is Getting Bolder', *The Washington Post*, 1 December 2016: <https://wapo.st/2grTSA4>.
- ¹⁶ 'Press Call on the Administration Response to Russian Malicious Cyber Activity and Harassment', *The White House*, 29 December 2016: <http://bit.ly/2R61n2J>.
- ¹⁷ Jasna Vukicevic and Robert Coalson. 'Russia's Friends Form New "Cossack Army" in Balkans', *RFERL*, 18 October 2016: <http://bit.ly/2R23AfM>.
- ¹⁸ Richard Connolly. 'Western Economic Sanctions and Russia's Place in the Global Economy', in Agnieszka Pikulicka-Wilczewska and Richard Sakwa, eds., *Ukraine and Russia: People, Politics, Propaganda and Perspectives* (Bristol: E-International Relations, 2015): 213.
- ¹⁹ Там само: 219.
- ²⁰ Markus Wehner und Reinhard Vesper. 'Nord Stream 2: Widerstand gegen Putins Pipeline wächst,' *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1 November 2016: <https://bit.ly/2fybRXI>.
- ²¹ 'Executive Summary and Recommendations', in Keir Giles etc., *The Russian Challenge* (London: Chatham House, 2015): VI.
- ²² Dmitri Trenin. 'Ukraine Crisis Causes Strategic, Mental Shift in Global Order', *Global Times*, 17 May 2015: <https://bit.ly/1AauVyZ>.
- ²³ Див.: Nicu Popescu and Andrew Wilson. *The Limits of EnlargementLite: European and Russian Power in the Troubled Neighbourhood* (London: European Council on Foreign Relations, 2009).
- ²⁴ Arkady Moshes. 'The Crisis Over Ukraine – Three Years On: Is a "Grand Bargain" Totally Ruled Out?' *FIIA Comment*, no. 12 (May 2017): <https://bit.ly/2PLOWnV>. *Realpolitik* – тут іронічна алюзія до начебто прагматичної, а насправді заснованої на силі та безкомпромісній боротьбі за так звані «геополітичні» інтереси політики, притаманної європейським імперіям кінця XIX століття. – *Прим. пер.*
- ²⁵ NATO Public Diplomacy Division. 'NATO's Readiness Action Plan: Fact Sheet', July 2016: <https://bit.ly/2S8KVw7>.
- ²⁶ Tom Rogan. 'Obama's Plan to Send New Arms to Europe Isn't Enough', *The National Review*, 23 June 2015: <https://bit.ly/2SUviUQ>.
- ²⁷ Claudia Major and Christian Mölling. 'The Framework Nations Concept: Germany's Contribution to a Capable European Defence', *SWP Comments*, no. 52 (December 2014): <https://bit.ly/2SPQzms>.
- ²⁸ Joseph S. Nye Jr. 'The Benefits of Soft Power', *Harvard Business School Working Knowledge*, 2 August 2004 (збережена копія: <https://bit.ly/2GoN5WQ>).
- ²⁹ Bruce Stokes, 'Russia, Putin Held in Low Regard around the World: Russia's Image Trails U.S. across All Regions', *Pew Research Center*, 5 August 2015: <https://pewrsr.ch/1MRj50s>.
- ³⁰ Michael E. O'Hanlon, *Beyond NATO: A New Security Architecture for Eastern Europe* (Washington, DC: Brookings Institution, 2017).

РОЗДІЛ 2

РОСІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ Й ІМПЕРІАЛІЗМ ТА УКРАЇНА

*Насамперед, сама мета вашої боротьби – це абсурд [...].
Самостійна Україна вже існує, народ живе в добробуті,
за час радянської влади він досяг великих економічних
і культурних надбань. [...]*

*В Радянськiм Союзi панує рiвноправнiсть народiв,
а вже особливо наявна любов мiж українським
та росiйським народами. Якщо ми хочемо
зберегтись як народ, то досягнемо того
тiльки єдиним способом – коли будемо разом з Росiєю.*

Слiдчий Мiнiстерства держбезпеки СРСР, 1953 рiк¹

*Проект «Україна» створили австрiйцi для вас,
аби вiдiрвати вас вiд Росiї, вiд Русi. Роздiлили нас.*

Генеральний консул РФ у Львовi Євгенiй Гусєєв, 2010 рiк²

Російська політична думка у царській Росії та СРСР серед емігрантів і в пострадянській Росії традиційно негативно ставилася до вимог України про автономію та незалежність, будучи цілковито байдужою й ворожою до скарг на денационалізацію та русифікацію. У царській Росії та у радянському дисидентському русі частка російських демократів, які підтримували українські національні прагнення, була мізерною. Під час громадянської війни жодна російська демократична політична сила не підтримала реальну українську автономію в рамках нової федералізованої демократичної Росії (не кажучи вже про незалежність). Ліберальні політичні партії, як-от кадетська (конституційно-демократична) партія, що підтримувала Тимчасовий уряд, виступали проти української автономії³. Російські емігранти з контрольованої більшовиками країни були переважно націоналістами, імперіалістами та євразійцями, а також шанувальниками фашизму, тобто належали до ідеологічних традицій, які домінують у російській політиці і сьогодні. З-поміж російських дисидентів демократичного спрямування в СРСР українським національним вимогам симпатизували лише Андрей Сахаров, Владімір Буковський та Андрей Амальрік.

Тому в російській настанові щодо себе та України незмінними залишалися дві константи. Перша – байдужість до виникнення Росії як незалежної держави і натомість зацікавлення у збереженні за собою ролі центру імперії. Стівен Гатчінґс і Вера Тольц пишуть, що євразійство є заміником деколонізації, оскільки стверджує, що Росія була успішнішою, ніж Захід, в управлінні етнічним розмаїттям. Ба більше, «євразійство трактує Росію не як колоніальну наддержаву, а як спільноту, якій самій загрожує колонізація з боку Заходу»⁴. Міфічний успіх Росії зумовлює підставу для підтримки нею радше євразійської імперії, ніж побудови національної держави. Росіяни ніколи не були сепаратистами, і тому їхній політичний провід слушніше означати як імперіалістів, а не націоналістів. Не випадково саме та меншість з-поміж росіян, яка підтримувала власну незалежну державу, також схилилася до українських національних устремлень. Друга константа – небажання Росії визнати, що українці є окре-

мим народом, що українська мова – це повноцінна мова (а не діалект російської), що українці мають незалежну державу та право визначати власну геополітичну долю.

Хоча Радянська держава формально визнавала існування української мови, остання розглядалася як мова минулого, мова селян і сільської місцевості, а не міських і промислових центрів, натомість російська – як мова прийдешнього. Майбутні радянські чоловіки і жінки мали говорити російською. Радянська держава заохочувала русифікацію протягом більшої частини свого існування, зокрема під час хрущовської «відлиги», коли було запроваджено нову політику в сфері освіти. Поодинокі винятки траплялися лише під час «коренізації» (українізації) 1920-х років, а також за часів Петра Шелеста у 1960-х і за Михайла Горбачова наприкінці 1980-х – хоча в останньому випадку новому курсу на «перебудову» і «гласність» протистояв непохитний русифікатор Володимир Щербицький.

Ці дві константи російської історії значною мірою відсутні у західних підходах до аналізу україно-російської кризи, оскільки вони повертають нас до примордiального націоналізму⁵, імперіалізму та потужних сфер впливу в міжвоєнну епоху й попередні часи. Далєбі, під час кризи постмодерний Європейський Союз зіштовхнувся із традиційним імперіалізмом XIX століття та міжвоєнним реваншизмом.

ТЕОРІЇ НАЦІОНАЛІЗМУ, РОСІЯ ТА УКРАЇНА

Теоретична література пропонує значне розмаїття визначень типів націоналізму, які можна застосувати до Росії та України. Вони варіюються, починаючи від громадянського націоналізму, часто пов'язаного із патріотизмом і територіальним націоналізмом. Приклади його поширені у східній та південній Україні (тут українська ідентичність ґрунтується на території більшою мірою, ніж на заході України, де ідентичність має більше етнічне і лінгвістичне забарвлення), Російській Федерації та англomовній Шотландії. Інші форми патріотизму часто стосуються країн поселенців-іммігрантів, як-от США, Канади та Австралії. Зображення західних держав як «громадянських», а східних як «етнічних» – це хибна дихотомія, оскільки всі європейські та північноамериканські демократії поєднують у собі обидва елементи, і всі громадянські держави мусять робити вибір щодо мови (мов), культури (культур) та історичних міфів, які складають їхню етнокультурну серцевину (серцевини)⁶.

В Україні ця дихотомія вибору між «етнічною українською» та «громадянською» державою вводить в оману, позаяк реальний вибір доводилося робити між державою з етнічно українською серцевиною і державою з українсько-російським етнічним осердям. Другу опцію взяли на озброєння східноукраїнські політичні сили, які, зокрема, підтримували гасло «До Європи з Росією», не розглядали російську мову в Україні як іноземну та вважали, що Україна, зберігаючи свою окремішність, має підтримувати тісні взаємини з Росією. У 1990-х роках, за президентства Леоніда Кучми, цю концепцію України просували Володимир Гриньов, Дмитро Табачник та Дмитро Видрін, а в 2000-х її перейняла Партія регіонів. Такий підхід перетворив би Україну на державу, схожу на Білорусь, яка збудована довкола білорусько-російської серцевини.

Етнічні форми націоналізму можна зауважити в численних конфліктах у багатьох частинах світу. Попри те, що етнічний націоналізм часто розглядається винятково негативно через ці образи етнічних конфліктів, так було не завжди. Націоналізм у XIX столітті та в перші три десятиліття після Другої світової війни частіше пов'язували з ліберальним націоналізмом, оборонним антиколоніальним рухом проти репресій і асиміляції, спрямованим на розпад імперій та створення незалежних держав. Тим не менше, так само як для однієї людини хтось є терористом, а для іншої – борцем за свободу, так і те, що для одних – патріотизм, для інших є націоналізмом. Українці та ірландці, які добиваються забезпечення стимулів до подолання денационалізації, російщення чи англійщення, наполягатимуть, що їм ідеться, по суті, про ліберальну політику та державну підтримку мов і культур, котрі раніше піддавалися

дискримінації. Водночас багато росіян та англійців, а особливо ті українці й ірландці, які розмовляють відповідно російською та англійською мовами, вважатимуть цю ж політику антидемократичною й недоречною. Російську мову в царській імперії та СРСР, англійську у Великій Британії та французьку у Франції пропагували як мови сучасної «цивілізації» та модерності, тимчасом українську, ірландську, валлійську та бретонську висміювали як провінційні селянські наріччя або діалекти, не придатні до вжитку в сучасній державі. Цей шовінізм має довгу історію. Тері Мартин, пишучи про 1920-ті роки, зазначив, що росіяни «й надалі добачали принципову суперечність між поняттями “українське” та “модерне”»⁷. Третина росіян мешкала в Україні у п'яти великих промислових областях (Луганській, Донецькій, Харківській, Запорізькій і Дніпровській), де їх «вельми прихильно, а українців вельми негативно асоціюють із модернізацією»⁸.

Націоналізм має різні рівні мобілізаційного потенціалу. Етнічний націоналізм, громадянське суспільство й антиколоніальний дискурс разом працювали на користь мобілізації проти європейських імперій після Першої світової війни та їхнього панування над заморськими колоніями після Другої світової. В СРСР наприкінці 1980-х років приклади цього явища траплялися в Західній Україні, трьох балтійських республіках, Молдові, Грузії та Вірменії⁹. Антиколоніальна й антирадянська мобілізація виявилася слабшою там, де виразнішими були територіальні ідентичності, як-от у Росії, Білорусі та східній Україні, а також п'яти центральноазійських республіках¹⁰. З розпадом СРСР на початку 1990-х років російські етнічні меншини, що мешкали поза межами Росії, не мобілізували – на відміну від сербських меншин, що проживали на теренах колишньої Югославії за межами Сербії¹¹. До Революції гідності національна мобілізація в Україні охоплювала переважно україномовних громадян. Західні українці стали на шлях мобілізації проти чинної влади наприкінці 1980-х років, а пізніше під час Помаранчевої революції та Євромайдану. Хоча російськомовні громадяни України активно долучилися до обох українських революцій початку XXI століття, основна частина учасників цих подій, особливо 2004 року, представляла західну та центральну Україну. Українська етнонаціональна ідентичність виявилася успішнішою в мобілізації українців, оскільки самоусвідомлення росіян та російськомовних громадян в Україні спиралося не на етнокультурне, а на територіальне підґрунтя (як і в самій Росії), або ж на наднаціональні – панславістську чи радянську – ідентичності.

Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка (РРФСР) ніколи не була повноцінною радянською республікою, і росіяни, подібно до англійців у Великій Британії, навряд чи спромоглися мобілізуватися проти власних імперій або багатонаціональних держав. Російський та англійський націоналізми могли постати лише у відповідь на інші (тобто український або шотландський) націоналізми, і вони завжди віддавали державі багатонаціональній перевагу перед незалежною державою для своєї нації. Радянська національна політика призвела до виникнення радянсько-білоруської територіальної ідентичності, уособленням якої став президент Александр Лукашенко (*Аляксандр Лукашэнка*), в республіці, де за часів СРСР не було націоналістичного або демократичного дисидентського руху. Як і Росія, після невдалого серпневого путчу 1991 року Білорусь не провела референдуму про власну незалежність.

У Росії 1990-х років президент Єльцин намагався просувати принцип громадянської територіальної ідентичності, проте це не знайшло відгуку серед російського населення¹². Президент Путін у своїй політиці національного будівництва заохочував альтернативну неорадянську та імперсько-великодержавну ідентичність, яка зажила популярності й забезпечила йому дуже високий рівень масової підтримки. За різних обставин Путін застосовує різні ідентичності та може апелювати до росіян, зокрема, як до громадян Російської Федерації. Водночас до України він застосовує оптику не громадянства, натомість етнічного і великодержавного націоналізму, говорячи про

росіян та українців як «один народ» та про Україну як штучно створену державу. Не визнаючи українців громадянами суверенної іноземної держави, Путін бачить у них «малоросів», а у Києві – місце розбудови «першої російської держави».

Етнокультурні ресурси – скажімо, спільна ідентичність, групова солідарність, довіра, культурний та інтелектуальний потенціал – необхідні для успішної мобілізації людей. На сході та півдні України такі ресурси були кволими, аж доки не сталися чотири ключові зміни. По-перше, російський націоналізм став більшою мірою базуватися на етнокультурних чинниках і підтримувати російськомовні рухи в сусідніх країнах. Колишні маргінальні націоналісти, якот євразійський ідеолог Александр Дугін, стали впливовими особами в середовищі московських політиків. По-друге, Росія повернулася до традиційних радянських теорій змови, розглядаючи сербську (2000), грузинську (2003) та українські (2004, 2013–2014) демократичні революції як підтримувані Заходом путчі, спрямовані проти «привілейованих інтересів» Росії в Євразії. По-третє, Росія зробила інвестиції в ідеологію «російського світу», завдяки чому в російськомовних громадян та осіб, які асоціювали себе з російською культурою й мовою, сформувалася групова ідентичність. Оскільки російська та радянська ідентичності були в СРСР нерозривно переплетені, не дивно, що і «російський світ» також міфологізував «Велику Вітчизняну війну», зокрема Севастополь як «місто-герой»¹³. Це також передбачало повернення до радянських ідеологічних тирад, спрямованих проти українських націоналістів, яких засуджували як «нацистських колабораціоністів» і «фашистів». По-четверте, Росія вклала суттєві кошти у свої сили спеціального призначення («зелених чоловічків»), котрі пізніше захоплять Крим та розпочнуть гібридну війну на Донбасі.

Росіяни досягли чималих успіхів у імперському будівництві, але, на відміну від англійців чи французів, так ніколи і не створили справжньої національної держави, а російська національна ідентичність завжди була тісніше пов'язана з поліетнічними імперіями – царською та радянською. Визначаючи власну національну ідентичність через контекст багатонаціональної держави, росіяни не становили винятку, адже англійці всередині Великої Британії перебували у схожому становищі. Основна ж відмінність полягала в тому, що останні сформували національну державу, перш ніж розбудувати свою імперію. З цієї точки зору Московія як феодальне російськотатарське утворення не витримує порівняння з моноетнічною Англією за правління Єлизавети I. Тим не менше, Ірландію, Україну та Алжир можна поставити в один ряд, бо їх сприймали як складові не імперської периферії Британії, Росії та Франції відповідно, а самих метрополій. Навіть після розпаду СРСР Україну відносили до того, що Москва називає «близьким зарубіжжям», а отже, відрізняли її від «справді» іноземних країн (тобто «далекого зарубіжжя»).

За часів СРСР росіяни розглядали всю країну як свою батьківщину з тісно інтегрованими радянською та російською ідентичностями, що в 1990-х роках ускладнило для них сприйняття її роз'єднання. Українці та інші неросіяни мали радянські республіканські ідентичності й водночас ідентичність Союзу, і після розпаду останнього більшість із них переорієнтували свою лояльність на нові незалежні республіки. В Україні до Євромайдану радянська ідентичність зберігалася, зокрема, серед російськомовних мешканців східних та південних регіонів, а найвищий рівень її підтримки можна було спостерігати у Криму і на Донбасі. Певна частка етнічних росіян та інших російськомовних громадян України асоціювала себе з СРСР (що не дорівнював Росії) та радянською культурною традицією¹⁴. Однак сепаратизм серед них виявився слабким, адже росіяни в Україні не могли приєднатися до неіснуючої Радянської держави і, до того ж, зберігали територіальну лояльність до меж колишньої Української РСР, що 1991 року перетворилася на незалежну державу. У 1990-х роках представники сербських меншин, які опинилися поза межами нової Сербської держави, взялися за зброю, аби добитися приєднання до «Великої Сербії»; з боку представників росій-

ської меншини та російськомовного населення України аналогічних спроб ніколи не було, аж доки у 2014 році Росія сама не пішла на пряме військове втручання.

На відміну від росіян, серби побудували свою незалежну державу до того як стала міжвоєнна Югославія, і мали стійку етнічну ідентичність, що сягала XIX століття; тож і ставлення сербів та росіян до їхніх багатонаціональних держав – югославської та радянської – було дуже різним. Російська РФСР ніколи не мала власної комуністичної партії та завершеної системи інститутів управління: замість них владні функції здійснювали загальносоюзні органи, розташовані в Москві. Наприкінці 1991 року Єльцин перейняв контроль над радянськими установами, що були відтворені тепер як інституції незалежної Російської Федерації. Сербія, натомість, мала республіканську комуністичну партію, спілку комуністичної молоді, Академію наук та інші установи, окремі від Югославії. Тому, опинившись у руках Слободана Мілошевіча, вони стали механізмами для просування етнічної мобілізації сербів та ідеї «Великої Сербії», що мала включати в себе сербські анклавні у Хорватії та Боснії і Герцеговині. Наприкінці 1980-х – початку 1990-х років не існувало жодних російських інститутів, що сприяли б російському етнічному націоналізмові, а Єльцин не прагнув створити «Велику Росію» за рахунок перекроювання кордонів. Поки Сербія намагалася побудувати на руїнах Югославії «Велику Сербію», у Москві намагалася зберегти СРСР; коли ж цього зробити не вдалося, Росія підтримала його трансформацію у Співдружність незалежних держав (СНД), а пізніше висунула проект Євразійського союзу.

ВИЗНАЧЕННЯ РОСІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ ТА ІМПЕРІАЛІЗМУ

Важливою обставиною, що вносить сум'яття у наукове дослідження російської політики, є те, як застосовується поняття «націоналізм». Його використання у цьому контексті, як наголошує Девід Ровлі, «є неточним та оманливим». Росіяни «виражали свою національну свідомість радше через дискурс імперіалізму, аніж націоналізму». Ровлі пише, що царі, радянські діячі, російські націоналісти й ліберали не прагнули побудувати національну державу, а намагалися зберегти імперію. До більшовицької революції жодна російська політична партія не закликала відмовитися від імперської батьківщини на користь національної; іншими словами, не було російського відповідника турецького лідера Мустафи Кемалю Ататюрка, який витворив з Османської імперії Турецьку республіку. В Росії відкрито не виступали на підтримку такого російського націоналізму, який міг бути потрактований як сепаратистський щодо СРСР. Деякі російські націоналісти бажали позбутися Кавказу та Центральної Азії, проте аж ніяк не погоджувалися на незалежність України та Білорусі: так, в уяві Александра Солженіцина, останні мали увійти до «Російського союзу», яким він пропонував замінити СРСР. Для всіх російських націоналістів поняття «російський» та «східнослов'янський» – з уявним центром у Москві – були і є, по суті, тотожними. Ровлі підсумовує: «Отже, особливий сенс, якого надавала національній ідентичності освічена Росія, сприяв не створенню національної держави, а збереженню імперії»¹⁵.

У 1990-х роках розбудова громадянського суспільства не завоювала достатньої підтримки серед росіян через поширення п'яти переконань. Саме ці переконання вплинули на націоналістичну еволюцію Путіна та його імперську політику щодо України¹⁶:

1. Російська мова, а не громадянство Російської Федерації, є основним маркером ідентичності в російськомовній спільноті.

2. Термін «россиянин» – взаємозамінний з терміном «русский»¹⁷, який може позначати як «великороса», так і представника східнослов'янської гілки «єдиного російського народу».

3. Росіяни та українці – «один і той самий народ».

4. Росіяни та українці повинні жити разом, бажано в союзі.

5. Російськомовна держава повинна включати Крим, Донбас, Харків та інші регіони на сході й півдні України.

У Радянському Союзі більшість російських дисидентів не висловлювала націоналістично-сепаратистських вимог, оскільки сприймала РРФСР і Українську РСР як репліки одна одної. Росіяни в СРСР були «незручною національністю»¹⁸. «Російське національне самоусвідомлення не було ані міцно вбудоване, ані вміщене в територіальну й інституційну структури Російської республіки. Російська республіка не була для Росії такою, якими були інші національні республіки для відповідних національностей»¹⁹. Російська РФСР почала будувати свої республіканські інституції лише у 1990-му, менше ніж за рік до фактичного розпаду СРСР, що виявилось закоротким проміжком часу. До цього комуністична влада десятиліттями заохочувала росіян отожнювати «власні національні інтереси із радянськими інтересами», офіційно проголосивши їх першими серед рівних²⁰. РРФСР була для російської людності «вигідною домівкою», «та все ж за батьківщину їй правив увесь Радянський Союз»²¹.

Роджерс Брубейкер пояснює, чому такі неросійські республіки, як Україна, захищають свої успадковані республіканські кордони, натомість Росія ставить до них як до штучних, несправедливих та відкритих для змін. У 1990 році декларація про суверенітет РРФСР була радше економічною та політичною, ніж національною, позаяк ця республіка була передусім територією, а не батьківщиною для російської нації²². Таким чином, усередині Радянського Союзу РРФСР була найменш довершеною державою²³. Батьківщиною для росіян був СРСР; після 1991 року нею стала для багатьох Російська Федерація – але усвідомлена як центр чогось більшого: СНД, Євразії або «російського світу».

Еміграційні політичні партії та російські дисидентські групи й інтелектуали традиційно ігнорували національне питання в Російській імперії та СРСР. Організація з помпезною назвою «Комітет визволення народів Росії» особливо не переймалася національним питанням та Україною зокрема²⁴. На рух генерала Андрея Власова помітно вплинула діяльність молодих російських емігрантів із Народно-трудової спілки російських солідаристів (НТС). Українські лідери дивилися на них «із найбільшою підозрою», адже солідаристи не розрізняли російську імперію та російську національну державу²⁵.

Серед 807 ув'язнених в СРСР дисидентів Пітер Редевей нарахував лише 36 російських націоналістів, половина з яких належали до Всеросійського соціал-християнського союзу. Це було навіть менше за кількість, ніж в аналогічних угрупованнях представників нечисленних молдовського і латвійського народів. Лише дециця ув'язнених росіян були сепаратистами, а більшість можна було б сміливо назвати імперіалістами в їхньому ставленні до Росії та неросійських республік; зрештою, британські та французькі ліберали і консерватори свого часу також підтримували Британську та Французьку імперії.

З-поміж 942 дисидентів, заарештованих в Україні, лише 0,5% були етнічними росіянами, що менше, ніж частка кримських татар і євреїв²⁶. Як пише Мотиль, російські націоналісти не закликали відокремити свою республіку від СРСР, викинути імперію за борт і збудувати російську національну державність²⁷. Російські націоналісти, шовіністи та імперіалісти толерували радянський режим, адже не мали сепаратистських устремлень, і закликали СРСР стати більш «російським», ніж він уже був.

Президент Єльцин, з огляду на його підтримку ідеї незалежної російської держави, був одним із перших пострадянських російських «націоналістів»²⁸. Російська РФСР не оголошувала про незалежність від СРСР, а після невдалого путчу в серпні 1991 року просто поглинула його владні інституції в Москві. Останній радянський лідер Михайл Горбачов риторично запитував: «Навіщо Росії потрібна незалежність? Від кого б вона мала бути незалежною? Від себе?»²⁹.

Демонтаж СРСР у грудні 1991 року став наслідком збігу прагнення Єльцина та Кравчука позбутися Горбачова, «а не бажання розвалити імперію і створити російську національну державу»³⁰. Джефрі Госкінг пише, що «громадянське визначення державності» «суперечить російським традиціям»³¹, а імперія «є історично й геополітично визначальною формою розвитку російської держави»³². Президент Єльцин і російські демократичні політичні партії в 1990-х роках приділяли недостатню увагу побудові громадянської нації. Як і решта російських націоналістів, Єльцин був непослідовним у виборі власних пріоритетів: чи то, наприклад, націєтворення у Російській Федерації, чи нового союзу Росії та Білорусі (ідея, що її він просував напередодні виборів 1996 року), який мав розростися і включити Україну та інші колишні радянські республіки. У поєднанні з надмірним зосередженням уваги на формуванні ринку та приватизації, що були непопулярними через дедалі більші соціальні проблеми та зростання хижацького класу олігархів, це породило вакуум, у якому етнічні, імперські та шовіністичні форми національної ідентичності знову змогли стати домінуючими за часів Путіна³³. Таким чином, демократична політика не змогла наповнити пострадянську і постімперську порожнечу 1990-х років – зрештою, у 2000-х роках Росія заповнила її націоналізмом та шовінізмом. Чен Чень писала, що «успішний ліберальний націоналізм в Росії залишається віддаленим сценарієм»³⁴, і майже за десять років до кризи 2014–2015 років передбачила, що російський націоналізм стане експансіоністським.

Путін соціалізувався в СРСР у 1960–70-х роках, коли радянська система офіційно заохочувала російський націоналізм, оскільки він не вважався загрозою для єдиної держави. Російський офіційний націоналізм опанував тоді Комуністичну партію Радянського Союзу (КПРС) та КДБ, де Путін був офіцером³⁵. Радянський Союз, у якому Путін набував соціальних навичок, заохочував і культивував публічні прояви російського націоналізму, шовінізму й національної вишості, культ Сталіна, вихваляв військові перемоги та просував монопольне становище Російської православної церкви у релігійному житті східнослов'янського світу. На відміну від націоналізму неросійських націй, націоналізм «великоросів» після Другої світової війни ніколи не критикували в радянських медіях, «так, наче цього явища не існувало»³⁶. Зростання офіційного російського націоналізму в СРСР і в незалежній Росії, керованій Путіним, значно збільшило імовірність конфлікту, кульмінацією чого стали криваві події на сході України.

Радянська культура, яку вихваляє Путін, була продуктом радянської російсько-го суспільства та русифікації радянської культури. Це витворило у російській національній ідентичності внутрішню суперечність між радянською ідейно-політичною та російською культурно-історичною складовими. Упродовж останніх двох десятиліть існування СРСР злиття російської та радянської ідентичностей заклало потужні підвалини для того, що Чен Чень назвала «неліберальним націоналізмом»³⁷, який, своєю чергою, став основою «консолідованого авторитарного режиму» Путіна, а також джерелом расизму, ксенофобії та шовінізму³⁸.

Протягом російської та радянської історії повсюдним було ксенофобське зображення Заходу як Іншого для Росії. Лія Грінфельд пише, що «Захід був невід'ємною, незгладимою частиною російської національної свідомості. Просто не було сенсу бути нацією, якби Заходу не існувало». Вона вважає, що відторгнення Заходу та державний примус до єднання в душі так званої «Святої Русі» були нерозривно пов'язані³⁹. Обрання президентом «антиросійського» Ющенка 2004 року, повалення Януковича та офіційний курс на євроінтеграцію 2014-го перетворили Україну в очі Росії на форпост Заходу, а лідерів і активістів обох Майданів – на «фашистських» Інших. Російська православна церква стала служницею скерованого проти України путінського імперіалізму та націоналізму, котра підтримує антизахідну ксенофобію та концепцію Росії як оплоту проти декадентських західних цінностей⁴⁰. Іцхак Брудний пише, що

«антизахідна» ідеологія «опосередковано легітимізувала радянський режим»⁴¹; те саме відбувається тепер, коли 70–80% населення РФ дотримується ксенофобських поглядів⁴².

РОСІЙСЬКИЙ МЕСІАНІЗМ І КСЕНОФОБІЯ

Російські націоналісти за царської, радянської та пострадянської доби, так само як і більшість російських емігрантів, надзвичайно послідовно дотримувалися і дотримуються своїх принципів у дев'яти сферах⁴³:

1. Визнається, що Росія мусить бути захищена від іноземних, особливо європейських, впливів.

2. Теорії змов рясніють підозрами, що Захід замишляє підірвати Росію. Секретар Ради безпеки РФ Ніколай Патрушев заявляв, що «керівництво України – це ставленики США, які виконують чужу волю, спрямовану на подальше відмежування їхньої країни від Росії»⁴⁴. Змови проти Росії вбачаються постійно, і сьогодні «здаються всюдишними в російському дискурсі та державних медіях». Тим часом, як зазначають політологи, прихильники конспірологічних теорій частіше підтримують застосування насильства⁴⁵.

3. Впроваджується думка про те, що морально збанкрутілий Захід перебуває в занепаді, а морально вища Росія – на підйомі.

4. Стверджується, що Росія продовжує свій «особливий шлях» як центр окремої євразійської цивілізації.

5. Відомо, що Російська православна церква (РПЦ) була союзницею Радянської держави з 1940-х років. Вона долучилася до ліквідації Української греко-католицької церкви в 1946 році та підтримувала ідеологічні позиції СРСР на міжнародній арені через такі організації, як Всесвітня рада миру. Нині РПЦ просуває російський месіанізм, тобто ідею про те, що Росії судилося врятувати світ, а Євразії – стати новим центром світової культури.

6. Католицька та протестантська церкви сприймаються як такі, що нібито поступаються православ'ю.

7. Існує перебільшений страх перед підтриманою США «кольоровою революцією», яка загрожує Російській державі та політичній стабільності.

8. Інтелігенція змальовується як «безрідні космополіти», зрадники на утриманні у Заході. КПРС (за винятком доби Горбачова) та Росія часів Путіна вважали лібералів чужорідними і потенційно небезпечними⁴⁶. Прозахідних інтелектуалів і в минулому, і тепер ганьблять як чужих російським цінностям. За правління Путіна було прийнято законодавство, яке вимагає від них реєстрації як від «іноземних агентів».

9. Антисемітизм завжди перебував у центрі уваги російського націоналізму в царській імперії, а в СРСР його маскували під антисіонізм, особливо з кінця 1960-х років. Єврейський народ був об'єктом запеклої ненависті російських націоналістів, які вважали, що «жидо-більшовики» контролюють СРСР, який буцімто є колонією Ізраїлю, а серед чекістів переважали сіоністи⁴⁷. Російські націоналісти вірили, що СРСР не є достатньою мірою «російським», бо євреї, «космополіти» та інші неросіяни тримають різні сфери життя країни у своїх руках. Антисіонізм (антисемітизм) був впливовим у російських академічних та культурних колах, розвідувальних службах і серед військових – в останньому випадку це не дивно, адже націоналізм поширений серед «силовиків» у більшості країн світу. Російські націоналісти, фашисти та неонацисти вірили в автентичність сфальшованих «Протоколів сіонських мудреців»⁴⁸. Ставлення російських націоналістів до СРСР ніколи не було раціональним: з одного боку, вони відчували гордість за те, що він є ядерною наддержавою, надає підтримку Російській православній церкві та російській літературі, але з іншого – прагнули його перетворення на «російську» державу. У тому, що цього не відбувається, вони винуватили євреїв, які були звичним цапом-відбувайлом для російських націоналістів.

РОСІЙСЬКИЙ ФАШИЗМ, НАЦИЗМ І ЄВРАЗІЙСТВО

Починаючи з XIX століття різні форми російського націоналізму були доволі впливовими, і часом вони переростали у фашистські та неонацистські ідеології. Джон Стефан називає першим російським фашистом Владіміра Пурішкевіча, лідера чорносотенного «Союзу російського народу»⁴⁹. Наприкінці 1980-х років заявила про себе неочорносотенна організація «Пам'ять», а у пострадянський період – «Російська національна єдність» (РНЄ), яка стала першою неонацистською політичною силою в сучасній Росії.

У міжвоєнну епоху дехто зі старшого покоління російських емігрантів тяжів до німецьких нацистів, тимчасом певні представники молодшої генерації (скажімо, члени НТС, Спілки російської національної молоді та «солідаристи» з колишньої Національної спілки нового покоління) схилилися до італійського, іспанського та португальського фашизму⁵⁰. Від середини 1940-х до початку 1970-х років у російській політичній еміграції домінували націоналісти, фашисти та шовіністи, які не визнавали, що українці – окремий народ, не кажучи вже про право на незалежну державу, що унеможливлювало співпрацю з ними української націоналістичної еміграції. Ця картина змінилася лише у 1970–80-х роках, після висилки з СРСР дисидентів демократичного спрямування.

Члени НТС вважали, що продовжують боротьбу лідерів «білої» Росії, таких як генерал Лавр Корнілов, і були близькі до колабораціоністської «Російської визвольної армії» (РВА) генерала Власова під час Другої світової війни. Їхня ідеологія солідаризму та «соборності» була подібна до панівної ідеології Італії доби Муссоліні. Після Другої світової війни НТС пропагувала ідею так званої «третьої сили» – нібито Росія не виступала на боці ані Сталіна, ані Гітлера. Як не дивно, «солідаристи», подібно до всіх російських націоналістів, продовжували відкидати ліберальну демократію – навіть приймаючи допомогу від уряду США, який надавав їм ресурси для прихованого розповсюдження антикомуністичної та російської націоналістичної літератури в СРСР⁵¹. Однак антикомунізм НТС робив спілку непопулярною в Росії, де націонал-більшовизм та євразійство завжди мали більший вплив, а її шовінізм виключав співпрацю з неросійськими емігрантами.

Євразійство народилося серед молодих російських емігрантів у міжвоєнній Європі й воскресло наприкінці існування Радянського Союзу, ставши дуже впливовим у Генеральному штабі Збройних сил, КДБ, Комуністичній партії, МЗС та Академії наук СРСР. Євразійство апелювало до російського невдоволення і розчарувань, а також підкреслювало шовіністичне та расистсько-зверхнє ставлення до менш численних сусідів. «Великороси», на думку євразійців, були суперетносом, чіе покликання полягає в контролі над євразійським гартлендом⁵², натомість євреї – «паразитичним етносом»⁵³. Чарлз Кловвер описує євразійство як терапію для трьох поколінь росіян, покликану пояснити більшовицьку революцію та їхнє вигнання, дати собі раду зі сталінською реальністю та пояснити розпад СРСР. Успадкований від Сталіна націонал-більшовизм та «імперська ідея великої держави»⁵⁴ почали «вельми скидатися на політичну програму євразійців»⁵⁵.

Дугін, найпомітніше публічне уособлення євразійства в сучасній Росії, був прихильником нацизму від початку 1980-х років, коли приєднався до радянських неонацистських та фашистських угруповань. Починаючи з 1991 року його називають «св. Кирилом і Мефодієм фашизму»⁵⁶. Вплив радянських нацистських груп і «Пам'яті» помітний у євразійстві Дугіна та його основних творох: «Основах геополітики» (1997) і «Четвертій політичній теорії» (2009), де радянський комунізм, нацизм, традиціоналізм та екологізм переплітаються з ідеями російських сільських письменників («*деревенщикоє*») доби Леоніда Брежнєва. Расистська віра Дугіна у росіян як «обраний народ» і «арійську расу» спирається на нацистську літературу⁵⁷. Дугін незмінно перебуває у глибокій опозиції до самого факту існування України, яку вважає за необхідне розчленувати, приєднавши частину її території до Росії.

Вплив Дугіна легко зауважити у російській армії та спецслужбах. З кінця 1990-х років він викладав у найпрестижнішій військовій академії – Академії Генерального штабу, чий покровитель допомогли йому видати великими тиражами чотири видання «Основ геополітики». Кловер пише, що дугінський фан-клуб містився «в одному з найтемніших закутків післяєльцинської Росії»⁵⁸. Після розпаду СРСР «силовикам» потрібно було знати, хто їхній новий ворог, і Дугін їм це пояснив. Його праці «посягли зерно європейської ультраправої теорії на благодатному ґрунті військової номенклатури Росії, якій урізали статус і привілеї, і там воно почало проростати»⁵⁹. За двадцять років до того як стати мейнстрімом у часи Путіна, Дугінове євразійство «зародилося у серії дискусій з європейськими правими»⁶⁰ і в лекціях, прочитаних вищому військовому командуванню Росії.

Дугін доклав руку до низки партійних проєктів. Першим його дітищем стала Націонал-більшовицька партія (НБП). Її члени віталися прямою рукою, піднятою вгору та стиснутою в кулак. На прапорі НБП було зображено чорні молот і серп у білому колі на червоному тлі⁶¹. Друге Дугінове починання, партія «Євразія», проіснувало недовго. Більш вдалим виявився третій проєкт, Міжнародний євразійський рух. Із його молодіжного крила постали «неоопричники» – активісти, натхненні жажливою каральною гвардією царя Івана Грозного⁶². Молодіжне крило Міжнародного євразійського руху сформувалося після грузинської Революції троянд та української Помаранчевої революції одночасно з рухами «Наші» та «Росія молода» і «Молодою гвардією Єдиної Росії», об'єднавши у своїх лавах скінгедів та «ультрас» (футбольних хуліганів)⁶³.

Євразійство виросло з націонал-більшовизму, який почав формуватися в Радянському Союзі за Сталіна і позитивно сприймався чималою кількістю росіян-емігрантів. Євразійці та націонал-більшовики сполучили радянський комунізм із царським російським націоналізмом, отримавши на виході великодержавну імперіалістичну ідеологію, в якій російську культуру, мову та цивілізацію піднесено до панівного становища. Важливим аспектом євразійства є заклик до Росії відірватися від Заходу, а отже, цьому рухові принципово притаманна ксенофобська, підозрілива й параноїдальна ментальність всюдисущої змови. Попри те, що Волтер Лакюр вважає євразійство «туманною з культурної та політичної точки зору ідеєю»⁶⁴, це не завадило цьому рухові здобути ключову роль у путінській Росії.

Те, що колись було у російській політиці безглуздом і екстремальним, стало провідною течією після переобрання Путіна у 2012 році. Між 2007–2008 роками та виборами 2012-го колись маргінальні прихильники неофашистських та євразійських ідеологій, зокрема і Дугін, перемістилися з периферії до центру політичного життя. Дугін вітав народження фашизму в Росії як «консервативну революцію». Упродовж десятиріччя, що передувало кризі 2014 року, він встиг стати «впливовим гуру», який напроорокував «тісне зближення риторики російських ультраправих і деякого з високопоставлених осіб, не в останню чергу самого Путіна»⁶⁵. Іван Демідов, голова ідеологічного підрозділу «Єдиної Росії», належить до шанувальників праць Дугіна. У статті, опублікованій за п'ять з половиною років до так званої «російської весни» 2014-го, Андреас Умланд писав:

«Російські ультраправі, включно з деякими криптофашистськими секціями, стають дедалі більш впливовою частиною мейнстрімного публічного дискурсу в Москві. Їхній вплив можна відчутти в російських медіях, наукових колах, громадянському суспільстві, мистецтві та політиці»⁶⁶.

Примітки

¹ Марія Савчин («Марічка»), *Тисяча доріг* (Торонто; Львів: Літопис УПА, 1995): 493.

² 'Україну придумали австрійки, а українську на Галичину принесли комуністи – консул РФ у Львові', *Історична правда*, 17 грудня 2010: <http://istpravda.com.ua/short/2010/12/17/9393/>.

³ Anna Procyk, *Russian Nationalism and Ukraine: The Nationality Policy of the Volunteer Army during the Civil War* (Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1995).

- ⁴ Stephen Hutchings and Vera Tolz, *Nation, Ethnicity and Race on Russian Television: Mediating Post-Soviet Difference* (London; New York: Routledge, 2015): 162.
- ⁵ Примордіальний (від лат. *primordium* – найдавніший початок, зав'язок) – прадавній, споконвічний; прихильники примордіалізму вважають етноси та нації одвічними, апріорними людськими спільнотами, тож переконані, що «кожна людина як особистість несе в собі протягом усього життя почуття спорідненості з членами етнічної групи чи нації, почуття, корені якого – у місці народження, кровних зв'язках, релігії, мові та стилі міжособистісних та суспільних взаємин [...]. Ці зв'язки являють собою «даність» людської особистості й закорінені в її підсвідомості, а не з'явилися внаслідок раціональної діяльності» [Георгій Касьянов. *Теорії нації та націоналізму* (Київ: Либідь, 1999): 85]. – Прим. пер.
- ⁶ Taras Kuzio. 'The Myth of the Civic State: A Critical Survey of Hans Kohn's Framework for Understanding Nationalism', *Ethnic and Racial Studies*, vol. 25, no. 1 (January 2002): 20–39.
- ⁷ Тері Мартин. *Імперія національного вирівнювання: Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки)* (Київ: Критика, 2013): 154.
- ⁸ Ralph S. Clem. 'The Integration of Ukraine into Modernized Society in the Ukrainian SSR', in idem, *The Soviet West: Interplay Between Nationality and Social Organization* (New York; London: Praeger, 1975): 63.
- ⁹ Martin Aberg. 'Putnam's Social Capital Theory Goes East: A Case Study of Western Ukraine and L'viv', *Europe–Asia Studies*, vol. 52, no. 2 (March 2000): 295–317, а також Mark R. Beissinger, *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2002).
- ¹⁰ Lowell Barrington. 'Russian Speakers in Ukraine and Kazakhstan: 'Nationality'. 'Population' or Neither', *Post-Soviet Affairs*, vol. 17, no. 2 (2001): 129–58; Pål Kolstø. 'The New Russian Diaspora – An Identity of Its Own?' *Ethnic and Racial Studies*, vol. 19, no. 3 (July 1996): 608–39.
- ¹¹ Taras Kuzio. 'Russians and Russophones in the Former USSR and Serbs in Yugoslavia: A Comparative Study of Passivity and Mobilisation' in idem, *Theoretical and Comparative Perspectives on Nationalism: New Directions in Cross-Cultural and Post-Communist Studies* (Stuttgart: Tam само Press, 2007): 177–217.
- ¹² Geoffrey Hosking. 'Can Russia Become a Nation-State?' *Nations and Nationalism*, vol. 4, no. 4 (1998): 456–58, 461.
- ¹³ Serhii Plokyh. 'The City of Glory: Sevastopol in Russian Historical Mythology', *Journal of Contemporary History*, vol. 35, no. 3 (2000): 369–84.
- ¹⁴ Центр Разумкова. 'Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи і виклики', *Національна безпека і оборона*, ч. 9 (2007): 3–31.
- ¹⁵ David G. Rowley. 'Imperial versus National Discourse: The Case of Russia', *Nations and Nationalism*, vol. 6, no. 1 (January 2000): 34.
- ¹⁶ Vera Tolz. 'Conflicting "Homeland Myths" and Nation-State Building in Postcommunist Russia', *Slavic Review*, vol. 57, no. 2 (Summer 1998): 267–94; idem. 'Forging the Nation: National Identity and Nation Building in Post-Communist Russia', *Europe–Asia Studies*, vol. 50, no. 6 (September 1998): 993–1022.
- ¹⁷ *Россиянин* дослівно – «громадянин Росії»; *русский* – «етнічний росіянин». – Прим. пер.
- ¹⁸ Мартин, *Імперія національного вирівнювання*: 512.
- ¹⁹ Rogers Brubaker. 'Nationhood and the National Question in the Soviet Union and Post-Soviet Eurasia: An Institutional Account', *Theory and Society*, vol. 23, no. 1 (February 1994): 70.
- ²⁰ Мартин, *Імперія національного вирівнювання*: 594.
- ²¹ Там само: 589.
- ²² Cheng Chen. *The Prospects for Liberal Nationalism in Post-Leninist States* (University Park, PA: Penn State University Press, 2007): 76.
- ²³ Aleksei M. Salmin. 'Russia's Emerging Statehood in the National Security Context' in Vladimir Baranovsky, ed., *Russia and Europe: The Emerging Security Agenda* (Oxford: Oxford University Press, 1997): 104–34.
- ²⁴ Catherine Andreyev, *Vlasov and the Russian Liberation Movement: Soviet Reality and Emigré Theories* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1989): 131–32, 170, 187, 189, 191.
- ²⁵ Там само: 132.
- ²⁶ Bohdan Krawchenko, *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine* (London: Macmillan, 1985): 251.
- ²⁷ Alexander J. Motyl. 'The Myth of Russian Nationalism', in idem, *Sovietology, Rationality, Nationality: Coming to Grips with Nationalism in the USSR* (New York: Columbia University Press, 1990): 165.
- ²⁸ David G. Rowley. 'Imperial versus National Discourse: The Case of Russia', *Nations and Nationalism*, vol. 6, no. 1 (January 2000): 36.

- ²⁹ Цит. за: *Reuters*, 16 December 1996.
- ³⁰ Yitzhak Brudny, *Reinventing Russia: Russian Nationalism and the Soviet State, 1953–1991* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1998): 262.
- ³¹ Geoffrey Hosking. 'Can Russia become a Nation-State?' *Nations and Nationalism*, vol. 4, no. 4 (1998): 457.
- ³² James P. Scanlan. 'The Russian Idea from Dostoevskii to Ziuganov', *Problems of Post-Communism*, vol. 43, no. 4 (July–August 1995): 40.
- ³³ Vera Tolz, *Russia: Inventing the Nation* (London: Arnold Press, 2001).
- ³⁴ Chen, *Prospects for Liberal Nationalism in Post-Leninist States*: 92.
- ³⁵ Там само: 76.
- ³⁶ Victor Zaslavsky. *The Neo-Stalinist State: Class, Ethnicity, and Consensus in Soviet Society* (Armonk, NY: M. E. Sharpe, 1982): 128.
- ³⁷ Cheng Chen, *Prospects for Liberal Nationalism in Post-Leninist States*: 2–14.
- ³⁸ Amnesty International. 'Russian Federation: Violent Racism Out of Control', 3 May 2006 (EUR 46/022/2006): <http://bit.ly/2G6PdT3>.
- ³⁹ Liah Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993): 254, 270.
- ⁴⁰ Mark Franchetti. 'Putin Boosted by Orthodox "Inquisition"', *The Sunday Times*, 5 April 2015: <https://bit.ly/2FbTvYU>.
- ⁴¹ Brudny, *Reinventing Russia*: 16.
- ⁴² Marlene Laruelle. 'The "Russian Idea" on the Small Screen: Staging National Identity on Russia's TV', *Demokratizatsiya*, vol. 22, no. 2 (Spring 2014): 332.
- ⁴³ Walter Laqueur. *Black Hundred: The Rise of the Extreme Right in Russia* (New York: Harper Collins, 1993): 15; Andreyev, *Vlasov and the Russian Liberation Movement*: 175–77; Anton Barbashin and Hannah Thoburn. 'Putin's Philosopher: Ivan Ilyin and the Ideology of Moscow's Rule', *Foreign Affairs*, 20 September 2015: <https://fam.ag/2rwo1mB>.
- ⁴⁴ 'Николай Патрушев: «Мировое сообщество должно сказать нам спасибо за Крым»', *Московский комсомолец*, 26 января 2016: <https://bit.ly/2qBWclX>.
- ⁴⁵ Joseph Parent and Joseph Uscinski. 'People Who Believe in Conspiracy Theories Are More Likely to Endorse Violence', *The Washington Post*, 5 February 2016: <https://wapo.st/2SXvKq3>.
- ⁴⁶ Laqueur. *Black Hundred*: 95.
- ⁴⁷ Hyung-min Joo. 'The Soviet Origin of Russian Chauvinism: Voices from Below', *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 41, no. 2 (June 2008): 233.
- ⁴⁸ Julia Wishnevsky. 'Soviet Newspaper Expresses Concern over Russian Nationalist Gathering in Leningrad', *Radio Liberty*, 2 December 1987: RL 485/87.
- ⁴⁹ John J. Stephan. *The Russian Fascists: Tragedy and Farce in Exile, 1925–1945* (New York: Harper & Row, 1978): 373.
- ⁵⁰ Там само: 16–30; Laqueur. *Black Hundred*: 74.
- ⁵¹ Там само: 84.
- ⁵² Гартленд (англ. *Heartland*) – «серцевинна» земля, «осердя світу», яке дає, згідно з теорією геополітики Гелфорда Маккіндера, владу над світом. – *Прим. пер.*
- ⁵³ Victor Yasmann. 'Red Religion: An Ideology of Neo-Messianic Russian Fundamentalism', *Demokratizatsiya*, vol. 1, no. 2 (Spring 1992): 26.
- ⁵⁴ Ludmilla Alexeyeva. 'The Russian National Movement', in idem, *Soviet Dissent: Contemporary Movements for National, Religious, and Human Rights* (Middletown, CT: Wesleyan University Press, 1985): 434.
- ⁵⁵ Charles Clover, *Black Wind, White Snow: The Rise of Russia's New Nationalism* (New Haven, CT: Yale University Press, 2016): 20, 65.
- ⁵⁶ Там само: 174.
- ⁵⁷ Robert Zubrin. 'Dugin's Evil Theology', *National Review*, 18 June 2014: <http://bit.ly/2Ps31H6>.
- ⁵⁸ Clover, *Black Wind, White Snow*: 260.
- ⁵⁹ Там само: 205.
- ⁶⁰ Там само: 206.
- ⁶¹ Там само: 225–26.
- ⁶² Там само: 241, 271, 275, 278.
- ⁶³ Там само: 280.
- ⁶⁴ Laqueur. *Black Hundred*: 146.
- ⁶⁵ Andreas Umland. 'Who Is Alexander Dugin?' *Open Democracy*, 26 September 2008: <http://bit.ly/2Uy3zPE>.
- ⁶⁶ Там само.

Невідоме досі фото Богдана-Ігоря Антонича

Канадський дипломат українського походження Роман Ващук оприлюднив невідоме досі архівне сімейне фото, на якому серед інших людей є поет Богдан-Ігор Антонич. Фото було знайдено буквально кілька днів тому.

19-річний Антонич – перший ліворуч угорі. Фото із сімейного архіву Романа Ващука.

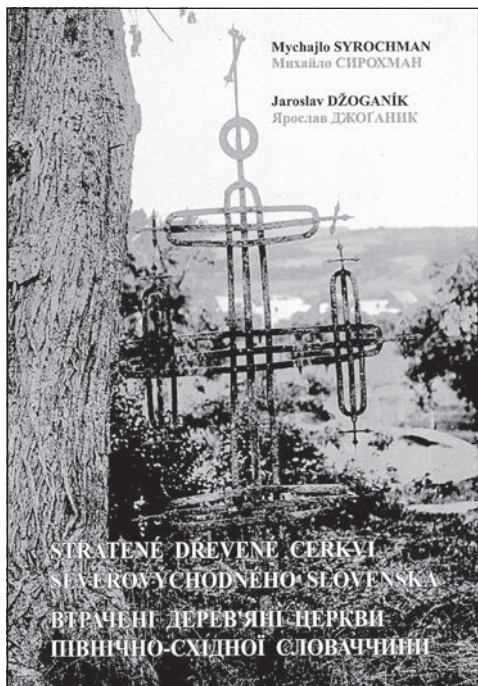
«Весілля маминої тети Олі Кулинич (сестри моєї баби Ярослави) з гімназійним учителем латини і німецької мови Іллею Цінціруком ... Ширші родини Кулиничів і Тимкевичів (по лінії прабаби Наталії). Плюс один приятель молоді і її сестер – син пароха, Богдан-Ігор Антонич (або, як вони його називали, «Богдусь»). Тоді ще 19-літній студент першого курсу Львівського Університету, а згодом один із провідних українських поетів ХХ століття. Він у модному світлому костюмі з метеликом, у задньому ряді» – прокоментував Роман Ващук фото на своїй сторінці у Facebook.

РЕЦЕНЗІЇ

Книга про «втрачені» дерев'яні церкви Пряшівщини

Mychajlo Syrochman, Михайло Сирохман – Jaroslav Džoganík, Ярослав Джоганик. *Stratené drevené cerkvi severovýchodného Slovenska – Втрачені дерев'яні церкви північно-східної Словаччини*. – Видав Словацький національний музей, Музей української культури – Свидник, Svidník – 2019. – 80 s. – ISBN 978-80-89755-74-5.

Про дерев'яні церкви північно-східної Словаччини (греко-католицькі та православні) існує доволі багата література: праці Володимира Січинського¹,

Флоріана Заплетала², Бланки Ковачовічової-Пушкарової – Імріха Пушкаря³, Мирослава Сополіги⁴ та інші. В останніх двох підхоплена кожна дерев'яна церква і ті, що не збереглися до наших днів. І саме їм присвячена книга провідного ужгородського дослідника церковних пам'яток Михайла Сирохмана та директора Музею української культури у Свиднику Ярослава Джоганика, видана наприкінці 2019 року з паралельними текстами словацькою та українською мовами. Оскільки книжку видано невеликим тиражем (у публікації не наведеним) і у продаж до книжкових магазинів вона не потрапить, я вважаю доцільним ближче познайомити читачів з її змістом.

Зміст книжки подано за селами, упорядкованими за словацьким алфавітом.

1 Sičynskij V. Dřevěné stavitelství na Makovici. – Praha, 1939.

2 Zapletal F. Holzkirchen in den Karpaten – Wooden churches in the Carpathians – Wien, 1982; Заплетал Ф. Дерев'яні церкви Закарпаття. – Передмова Мушинка М. Упор. Мушинка М. та Сирохман М. – Ужгород, 2015.

3 Ковачовічова-Пушкарова Б. – Пушкар І. Дерев'яні церкви східного обряду на Словаччині. – Пряшів, 1871.

4 Sopolyga M. Perly ľudovej architektúry – Перлини народної архітектури. – Prešov, 1996.

Як довідемося із короткої передмови, в другій половині XVIII ст. (1750-1752) на території Земплинської та Шариської жуп була 21 мурована і 274 дерев'яних церков. Наприкінці XIX ст. (1898) у шематизмі Пряшівської єпархії було задокументовано 59 дерев'яних церков, але у XX столітті втрати не припинилися.

Із не існуючих дерев'яних церков (41) – 11 було знищено у Першій світовій війні, 3 – у Другій світовій, 5 – розібрано через руйнування війною, а 4 – згоріли в мирний час.

Кожній церкві в книзі М. Сирохмана та Я. Джоґаніка присвячено окремий нарис з описом її зовнішнього вигляду, історії, роком або століттям її побудови (часто лише приблизним) та перебудов, іменами патронів, яким церкви були присвячені, рідше – іменами будівельників, переліком ікон та внутрішнього устаткування.

Усі ці дані вперше задокументовані автором церковних візитів єпископом Мануїлом Ольшавським у 1750-1752 роках. Майже кожна втрачена церква задокументована фотографіями Корнеля Дівалда, Флоріана Заплетала, Рудольфа Гульки, Йозефа Відри, Йозефа Полака, Йозефа Ржеріха (дереворити), Володимира Залозецького, Володимира Січинського та ряду інших. 24 із 41 церкви було побудовано в лемківському стилі (з трьома вежами, найбільшою над бабинцем), таку ж форму, вочевидь, мала більшість церков, зображення яких не збереглися, п'ять храмів мали одну вежу на західному фасаді.

Найдавніша церковна дерев'яна споруда відома на Пряшівщині – *каплиця в селі Андрійова Бардіївського округу*, згадується під роком 1492. У 1738 році на її місці було побудовано дерев'яну церкву св. Луки, яка згоріла 1882 року.

Церква св. Михаїла в Кечківцях (зруйнована в часі Першої світової війни) та церква св. Михаїла у Завадці були побудовані у XVII столітті. Усі інші – у XVIII столітті, за винятком церкви в Нижньому Комарнику, побудованій за проектом українського архітектора, історика та мистецтвознавця Володимира Січинського 1938 року.

Автори подають короткі описи кожної втраченої дерев'яної церкви – не лише їх зовнішнього вигляду (найчастіше документованого фотографіями), але і їх інтер'єрів. У деяких церквах перераховане їх устаткування: ікони, хоругви, церковні книги, світильники тощо.

На форзацах книги подано карту східної Словаччини із зазначенням сіл з наявністю втрачених дерев'яних церков: на передньому форзаці – словацькою, на задньому – українською мовами.

На карті видно, що найбільше скупчення втрачених церков є в селах нинішнього Свидницького округу, територія Маковиці.

У рецензованій книзі найліпше задокументовані отакі втрачені церкви (усі вони побудовані у XVIII столітті):

Церква Пресвятої Богородиці в с. Дара Снинського округу, сильно пошкоджена під час Першої світової війни. Будучи відремонтованою, вона діяла до 1956 року, коли її було замінено новою мурованою церквою, до якої перенесли частину іконостаса зі старої. Остаточо церква була ліквідована 1980 року у зв'язку з побудовою водоймища Старина.

Церква св. Кузьми і Дем'яна із села Гутка Бардіївського округу, яка стала жертвою Першої світової війни. На її місці після війни було побудова-

но нову дерев'яну церкву, до якої перенесли збережений інвентар зі старої.

Церква св. Михайла із села Крайня Бистра втрачена у міжвоєнному періоді у зв'язку з побудовою мурованої церкви, до якої зі старої перенесено чотири дерев'яні світильники та церковні книги, видані в Україні: «Службник» (1666), «Требник» (1660-ті рр.), «Євангеліон» (1670) та «Октоїх» (1730).

Церква Покрови Пресвятої Богородиці в с. Кружльова Свидницького округу з тисового дерева знищена у 30-х роках ХХ століття у зв'язку з побудовою неподалік від неї нової церкви. І до неї було перенесено інвентар зі старої.

Церква св. Дмитрія із села Медвеже Свидницького округу, яку було спалено у 1920-х роках «внаслідок міжконфесійних свар». Із неї інвентар, включаючи ікони на полотні, було перенесено у муровану церкву, побудовану у 1903 році.

Церква Покрови Пресвятої Богородиці із села Нижній Комарник Свидницького округу задокументована на фотографії Корнела Дівалда 1904 року. Своім зовнішнім виглядом вона була подібна до дерев'яних церков на польському боці Лемківщини. Церква згоріла під час Першої світової війни. У 1924 році на її місці була побудована церква-каплиця, яка служила віруючим до 1938 року, коли її замінила згадувана вже величава дерев'яна церква, побудована за проектом В. Січинського.

Церква св. Кузьми і Дем'яна 1740-их років із села Нижній Миршів Свидницького округу сильно пошкоджена на початку Першої світової війни. Після війни селяни її відремонтували, залишивши в ній непошкоджений іконостас з 1737 року та інше церковне устаткування. У 1926 році в селі було побудовану нову муровану церкву. Покинута дерев'яна церква згоріла наприкінці Другої світової війни 1944 року.

Церква св. Михайла в селі Нижній Верлих Свидницького округу, яку було повністю знищено в рамках Карпато-Дуклянської операції в жовтні-листопаді 1944 року. Її зображення збереглося на світлинах В. Залозецького, Ф. Заплетала та інших.

Церква св. Дмитрія в селі Рівне Свидницького округу, побудована 1782 року. Церква зазнала пошкоджень в часі Другої світової війни. Остаточно перестала існувати 1961 року. Частина інтер'єру, включаючи іконостас, було перевезено у Шариський музей в Бардієві.

Церква св. Михайла у Стриговці Снинського округу зберігалася до 1932 року, коли була замінена мурованою *Церквою св. Іллі*.

Крім вище названих, у книзі М. Сирохмана та Я. Джоґаника наведені нині не існуючі дерев'яні церкви в селах: Цігла, Довгуня, Гаврянець, Гривів, Крайня Поляна, Крайня Порубка, Куримка, Нижня Ялова, Нижня Поляна, Вільшавка, Ондавка, Петеївці, Пискорівці, Присліп, Притуляни, Пстрина, Рунина, Шапинець, Шариське Чорне, Шариський Щавник, Варадка, Вислава, Вишківці, Вишня Полянка, Вишній Грабовець, Вишній Комарник та Завадка.

Книжка, друкowana на крейдяному папері й ілюстрована 68 високоякісними фотографіями та 12 рисунками, є достойним продовженням досі найповнішої монографії Бланки Ковачовичової та Імріха Пушкаря «Дерев'яні церкви східного обряду на Словаччині» (Пряшів, 1971).

Микола Мушинка

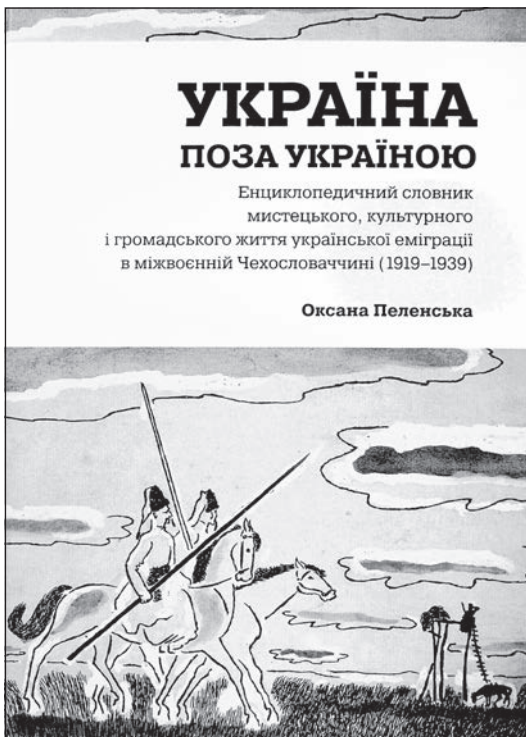
Енциклопедія мистецтва, культури і громадського життя українців міжвоєнної Чехословаччини

Оксана Пеленська. *Україна поза Україною. Енциклопедичний словник мистецького, культурного і громадського життя української еміграції в міжвоєнній Чехословаччині (1919-1939)*. – Видала Національна бібліотека Чеської Республіки – Слов'янська бібліотека; Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді; Українсько-Канадський Дослідно-Документаційний Центр. – Прага, 2019. – 232 с. – ISBN 978-80-7050-713-1.

У 2005 році в Празі вийшла друком капітальна праця Оксани Пеленської «Український портрет на тлі Праги» з підзаголовком «Українське мистецьке середовище в міжвоєнній Чехо-Словаччині». В її основу лягло дослідження близько тисячі творів 68 українських художників із збірки Музею визвольної боротьби України в Празі. Твори українських митців у 1998 році були віднайдені в підвалах Національної бібліотеки Чеської Республіки в Празі, де вони були укладені після ліквідації Музею – в 1948 році й у 1958 році. Завдяки цьому вдалось уберегти збірку перед вивозом до СРСР.

У книжці кожному авторові з віднайдених творів О. Пеленська присвятила окрему статтю, як правило, з фотографією художника, короткими біографічними даними, репродукціями основних та переліком інших віднайдених творів, а також з головною літературою про художника тощо. У книжці в окремих розділах докладно розглядаються теми: «Українське мистецьке середовище на чеських землях у період між двома світовими війнами», «Українське мистецтво у збірках чеських і словацьких музеїв та архівів» та «Нові відкриття». Додатки в книжці містять «Бібліографію», «Список українських пам'яток у Чехії» та «Адреси українських установ і визначних діячів у міжвоєнній Чехословаччині».

Історією української мистецької еміграції в міжвоєнній Чехословаччині авторка не перестала займатись далі, і після видання книги. Результатом її багаторічних досліджень став енциклопедичний словник «Україна поза Україною». Оскільки книга вийшла в Чеській Республіці невеликим накладом і до широкого читача, тим

більше на книжковий ринок за межами Чехії не потрапить, вважаю доцільним ґрунтовніше познайомити з новизною її змісту.

Словник охоплює 357 гасел, причому 80 відсотків з них – це персоналії, інші представляють українські мистецькі й творчі установи, організації, товариства, часописи, а також чеські і словацькі інституції, які у своїх фондах зберігали (і зберігають) українські матеріали. Статті-гасла подано в алфавітному порядку. Основу персонального складу «Енциклопедичного словника» становлять митці – емігранти з України, які під час або після Першої світової війни з ідеологічних чи політичних причин змушені були залишити рідний край. У новоствореній Чехословаччині вони знайшли сприятливі умови для розвитку української науки, мистецтва і культури, головним чином, у рамках українських установ та організацій, заснованих при сприянні чехословацьких органів, перш за все за підтримки президента Т. Г. Масарика. Перший президент Чехословаччини, відмовившись від виховання чужонаціональних мілітарних сил у своїй державі, надавав перевагу вихованню національної інтелігенції, навчання якої в Україні було перервано на цілих п'ять років. Зокрема, в 1917-1919 рр. в результаті програної українсько-польської війни більшість бійців УГА опинилася у таборах для військовополонених на теренах Польщі і Чехії. Саме вони стали першими членами українських установ та організацій, що виникли на території Чехословаччини. Цим установам, товариствам, організаціям, а також чеським і словацьким діячам, пов'язаним з українською культурою, присвячена значна частина гасел в енциклопедичному словнику О. Пеленської.

З установ на перше місце слід поставити *Український вільний університет (УВУ)*, заснований у січні 1921 року у Відні, а восени того самого року переведений у слов'янську Прагу. В УВУ працювали високо кваліфіковані науковці, переважно професори, зокрема: історики Дмитро Дорошенко та Михайло Антонович, історик церкви Василь Біднов, археолог Іван Борковський, літературознавець Леонід Білецький, мовознавець Олександр Колесса, мистецтвознавець Дмитро Антонович, філософ Іван Мірчук, культуролог Степан Смаль-Стоцький, географ Степан Рудницький, етнологи Зенон Кузеля та Вадим Щербаківський та інші. **Усі вище наведені імена, як і всі подальші імена, установи та організації, про які йтиметься у цій рецензії, в «Енциклопедичному словнику» О. Пеленської представлені окремними статтями в алфавітному порядку.**

Кількість викладачів УВУ коливалась від 15 (1921 р.) до 33 осіб (1944 р.), зокрема, в УВУ працювали 20 професорів, 10 доцентів і 3 лектори. Після проголошення Карпатської України 1938 року передбачалось, що УВУ як університет новоствореної автономної країни буде переведений до Хусту. Ця ідея була подавлена окупацією Закарпаття угорською армією. У Празі УВУ працював до травня 1945 року, від 1946 року і досі УВУ продовжує свою діяльність у Мюнхені.

Другою українською навчальною установою в Чехословаччині була *Українська господарська академія* в Подебрадах, заснована на початку 1922 року. Тут до 1932 року працювало 114 викладачів, серед них відомий учений хімік Іван Горбачевський, дипломат Максим Славинський, соціолог Іполіт Ольгерд Борковський, історик Василь Королів-Старий, видавець Євген Чикаленко, низка інших.

Третьою важливою українською навчальною установою в Чехословаччині був *Український високий педагогічний інститут ім. Драгоманова* в Празі, заснований у січні 1923 року, який вже наступного, 1924 р., мав 23 кафедри та 90 викладачів, серед яких були відомі вчені: історик літератури Леонід Білецький (перший ректор), мовознавець Василь Сімович, мистецтвознавець Володимир Січинський, археолог Людмила Красковська, музикознавець Фе-

дір Стешко, композитори Василь Барвінський та Нестор Нижанківський, інші.

Центром творчої праці українських художників та мистецтвознавців стала *Українська студія пластичного мистецтва* в Празі (УСПМ), заснована 1923 року. На той час це була єдина поза Україною українська мистецька навчальна установа, завдяки її незмінному директорові – професорові Іванові Кулецю. Студія працювала до 1952 року, року смерті Івана Кулеця.

Викладачами Студії були відомі митці, серед них Сергій Моко, Роберт Лісовський, Кость Стаховський, Сергій Тимошенко, Юрій Русов, Федір Слюсаренко та інші. Під їх керівництвом вищу мистецьку освіту здобули десятки мистців, до найвизначніших належать Василь Касіян, Юрій Вовк, Софія Зарицька, Катерина Антонович, Павло Грамницький, Іван Іванець, Василь Хмелюк, Віктор Цимбал та ін.

У роки війни, коли німці закрили усі чеські виші, включно з Академією образотворчих мистецтв, до УСПМ поступило кілька десятків чеських студентів, які цим кроком врятували себе від примусового заслання на роботу до Німеччини. У цьому полягає головна причина, що і післявоєнна влада Чехословаччини Студію не закрила. Під назвою «Народна академія».

Важливе місце в праці О. Пеленської займає дослідження, що стосується *Музею визвольної боротьби України в Празі* (заснований у травні 1925 року). Це була єдина українська установа в Чехословаччині, що існувала виключно на пожертви української еміграції. У часи свого найбільшого розвитку – в 1944 році – МВБУ працював у власному триповерховому будинку з 23 кімнатами, його збірка нараховувала близько мільйона експонатів. 14 лютого 1945 року будинок Музею став жертвою американського бомбардування Праги, та, на щастя, більшість його експонатів залишилися непошкодженими і були перенесені на збереження в надійні сховища.

Директором МВБУ від заснування до 1944 року був Дмитро Антонович, а чільним працівником від 1930 р. до 1945 р. (від 1945 р. до 1948 р. – директор) – Симон Наріжний. Саме завдяки його зусиллям Музей проіснував до березня 1948 року (під назвою *Український музей*), того року комуністична влада Чехословаччини Музей ліквідувала, а його експонати (кілька десятків тонн) подарувала Радянському Союзові.

Крім наведених вище українських установ, у міжвоєнній Чехословаччині працювали десятки інших українських товариств і організацій. В «Енциклопедичному словнику» О. Пеленської є 24 статті з прикметником «Український», «Українська», зокрема: «Українська гімназія» (директори Яким Ярема, Агенор Артимович, Григорій Омальченко), Українська драматична студія (Юрій Августин Шерегій, Олекса Кошиць), Українське історично-філологічне товариство (Дмитро Антонович, Олександр Колесса), Український академічний комітет (Олександр Колесса), Український громадський комітет (Дмитро Чижевський, Степан Смаль-Стоцький) та інші.

У міжвоєнний період у Чехословаччині виходило понад 200 українських газет і журналів, щороку відбувалося кілька художніх виставок та театральних вистав, наукових з'їздів, творчих вечорів тощо. Словом, у Чехословаччині пульсувало активне творче українське життя, якого в Україні так не вистачало, зокрема у 30-х роках.

Немалий вклад в українську науку і культуру міжвоєнного періоду внесли чеські й словацькі вчені, яким в енциклопедичному словнику присвячено близько пів сотні статей. Це – працівники таких установ, як Академія образотворчих мистецтв у Празі, Архів Канцелярії Президента Республіки, Інститут Т. Г. Масарика, Архів Академії наук Чеської Республіки, Матиця Словацька в Мартині, Словацька національна бібліотека в Братиславі, Клементинум, Слов'янська бібліотека, Худож-

ньо-промислова школа, Художньо-промисловий музей, видавництво «Чесько-українська книга» та інші.

Із діячів чеської науки та культури, які тісно співпрацювали з українською еміграцією, в енциклопедичному словнику представлені: Володимир Амброс, Антонін Гартл, Франтішек Главачек, Рудольф Гулька, Вацлав Гірса, Флоріан Заплетал, Володимир Лібовицький, Томаш Гаріг Масарик, Микола Неврлий, Зденек Неєдли, Яромір Нечас, Артур Новак, Карел Тайґе, Франтішек Тіхи, Вацлав Фіала та інші.

Україніка Пряшівщини представлена статтями «Музей української культури у Свиднику», Державна наукова бібліотека у Пряшеві.

Закарпатську Україну (у 1919-1939 рр. входила до складу Чехословаччини) у Словнику представляють статті, присвячені Августину Волошинові, Василю Ключуракові, Іванові Панькевичу, Василю Гренджі-Донському, Августині Шерегію, Ользі Дутко, а також гасла про Етнографічне товариство Підкарпатської Русі та журнал «Підкарпатська Русь».

Авторка не обмежилася лише біографічними довідками окремих осіб, але кожна статтю доповнила переліком їх найважливіших творів, літературою про цю особу, організацію чи установу. Крім максимального використання друкованої літератури (головним чином, монографій, каталогів, оглядів, енциклопедій та довідників), вона значною мірою використала архівні джерела.

Найбільше значення праці О. Пеленської полягає в тому, що авторка ввела до обігу сотні призабутих, маловідомих або й зовсім невідомих імен. У радянський період більшість цих осіб свідомо замовчувалася з політичних причин. Їх вважали «зрадниками батьківщини» (бо не повернулися «на рідину», де їх чекали суворі репресії або й смерть), «ворогами народу» (бо не погоджувалися з марксистсько-ленінською ідеологією, побудованою на принципах диктатури пролетаріату), чи «буржуазними націоналістами» (бо боролися за самостійну, незалежну й суверенну Україну), а коли й згадували, то обзивали тими найбруднішими епітетами і лайками.

Робота О. Пеленської відповідає найсуворішим вимогам наукового видання, причому вона писана популярним, максимально економним енциклопедичним стилем, доступним широкій громадськості.

Майже кожна стаття ілюстрована портретом відповідної особи чи фото установи, репродукціями творів художників, обкладинками книжок, журналів тощо. Ілюстративний матеріал є значним доповненням праці, яка становить збагачення не лише української культури в Чехії та Словаччині, але й загальноукраїнської культури.

Книжку доповнює 29 переважно кольорових ілюстрацій художніх творів українських митців з чеських і словацьких збірок (с. 282-300), описи та фотографії «Українських пам'ятників, пам'ятних знаків і меморіальних таблиць в Чеській Республіці» (с. 301-304), 115 «Українських адрес в міжвоєнній Чехословаччині» (с. 305-309) і «Бібліографія використаної та довідкової літератури» (242 позиції; с. 310-317).

Закінчується «Енциклопедичний словник» «Реєстром гасел» (с. 318-322) та резюме українською, чеською і англійською мовами (с. 329-331).

Книги впадають в забуття, однак енциклопедії є «вічними». Хотілось би, щоб «Енциклопедичний словник мистецького, культурного і громадського життя української еміграції в міжвоєнній Чехословаччині» Оксани Пеленської як серйозне поповнення «Української радянської енциклопедії», а до певної міри й «Енциклопедії сучасної України», був перевиданий і в Україні.

Микола Мушинка

Каталог найбільшої колекції екслібрису в Україні

Український книжковий знак XIX - XX століть. Каталог колекції Степана Давимуки. Упорядник і автор вступної частини Лариса Купчинська. Вид. Львівська Наукова бібліотека України ім. В. Стефаника НАН України. – Т. I - III. – Львів, 2017. – 1940 сс. 29x21,5 см. – ISBN 978-966-02-8360-02.

Директор Інституту народознавства НАН України Степан Павлюк дає Степану Давимусі таку характеристику: *Економіст, політичний діяч, професор, народний депутат України, голова Львівського облвиконкому, начальник регіонального відділу Фонду держмайна України Львівської області, один із засновників та член Великої Ради Народного руху України*» (Енциклопедія Сучасної України, т. 7, Київ, 2007, с. 169). (Роки займання вище наведених посад та функцій не наводимо).

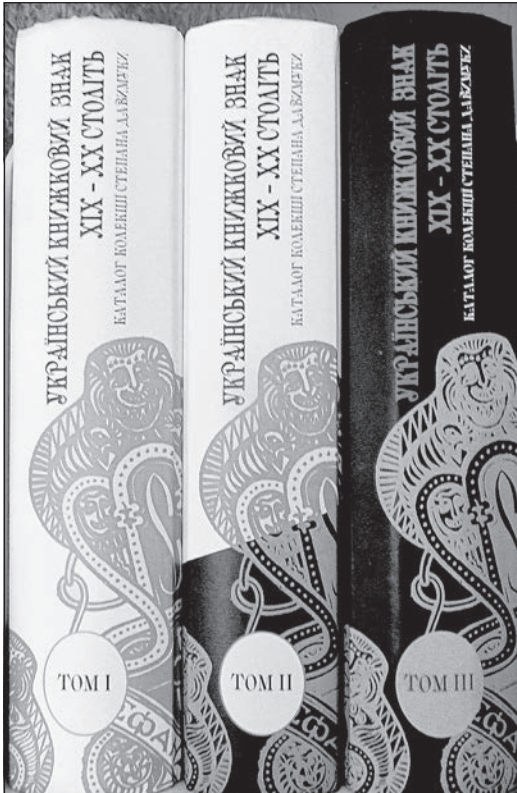
У характеристиці не сказано, що Степан Давимука є творцем найбільшої в Україні колекції екслібрисів. У 2014 році він подарував свою колекцію Львівській Національній науковій бібліотеці ім. В. Стефаника. І саме ця колекція, факхово опрацьована Ларисою Купчинською є змістом тритомного видання.

Наскільки мені відомо, цей тритомник був дарований С. Давимуюю багатьом бібліотекам світу, однак на книжковий ринок він не потрапив. Тому вважаю доцільним ґрунтовніше познайомити з ним громадськість посередництвом поширеної рецензії.

Перший том каталогу відкривається передмовою, після якої слідує ґрунтовна розвідка Л. Купчинської у п'ятьох розділах (с. 18-222), яка є найповнішим в українській науці дослідженням історії книжкового знаку.

Про науковий підхід Л. Купчинської до обраної теми свідчить факт, що вона на 220 сторінках своєї праці посилається на понад 800 архівних та публікованих джерел.

У першому розділі – «Український книжковий знак як об'єкт наукового дослідження (с. 17-42)

– вона дає пояснення терміну «екслібрис» (тотожному з терміном «книжковий знак»), вважаючи його жанром графіки. Тут же вона звертає увагу на багатопланове тлумачення цього терміну; *«Екслібрис – один із основних, часто єдиний інформаційний матеріал для вивчення історії і складу приватних і публічних бібліотек. Він дає змогу визначити приналежність книжки чи збірки, дослідити еволюцію її формування, зберігає відомості про соціальний і професійний статус власника, його захоплення і ротацію книжок у збірках»* (с. 18).

Появу перших досліджень екслібрисів в Україні авторка відносить на злам ХІХ - ХХ століть. Правда, тоді (та й далеко пізніше) польські та російські дослідники екслібриси українських художників приписували своїм культурам. На захист українського екслібрису стали письменники Іван Франко, Георгій Нарбут, зосереджені навколо Українського наукового інституту книгознавства, заснованому у Львові 1922 року з ініціативи Івана Крип'якевича, який з успіхом заохочував художників до творення екслібрисів. Великим прихильником екслібрису був Іларіон Свенціцький та, зокрема, Павло Ковжун, ініціатор заснування «Гуртка українських екслібрисів», члени якого виставляли свої екслібриси на численних виставках. У 1932 році почав виходити журнал «Екслібрис», пізніше «Українська книга».

Друга світова війна та перші післявоєнні роки припинили розвиток екслібрису, до відновлення якого дійшло щойно в 60-х роках, коли почали з'являтися статті про цей книжковий знак. Однак цей вид графіки в Україні і надалі залишався на периферії зацікавлення книгознавців. Зате він знайшов глибоку підтримку в українській еміграції на Заході (Микола Кузьмович, Володимир Попович, Тирс Венгринович, Мирон Левицький, Петро Мегика, зокрема, Яків Гніздовський і десятки інших).

«З кожним роком, – пише авторка, – український екслібрис набував [на Заході] дедалі більшого розголосу. Широкий розголос отримало видання «Книжковий знак шестидесятників» (Нью-Йорк 1972, 304 с., іл.). Готуючи його, Микола Мушинка (псевдо. – Микола Вірук) зосередив увагу на молодій генерації митців і на зразках, характерних для творчості шестидесятників» (с. 35). Посилання на цю книжку є на багатьох місцях вступної розвідки Л. Купчинської.

Новим сплеском досліджень і популяризації книжкових знаків Л. Купчинська вважає 1980-90 роки, коли в Україні організовувалося багато тематичних виставок екслібрисів з каталогами (Ольга Лагутенко, Дарія Зельська Даревич, Олександр Федорук, Дмитро Степовик та інших).

У кінці розділу авторка виділяє два напрями в дослідженні сучасного українського екслібрису: 1. Як невід'ємна частина книгознавства; 2. На першому місці – особа книголюба.

Другий розділ – *«Особливості мистецького процесу в Україні у ХІХ - ХХ століттях»* (с. 43-95) – розглядає український екслібрис на фоні європейського, зокрема великобританського, французького та німецького, де працювали книголюби-професіонали, твори яких вплинули і на розвиток українського екслібрису.

Масове відродження української культури розпочалося вже 1917 року, коли виникло кілька українських видавництв, газет і журналів, театрів, музеїв і навіть Академія мистецтв, в якій виникла школа Г. Нарбути, що відродила український екслібрис на національній основі.

Майстерню монументального живопису в Академії очолював Михайло Бойчук, у якого теж була своя «школа». Українське мистецтво, включаючи екс-

лібрис, розвивалося в боротьбі з російською більшовицькою ідеологією. У цій боротьбі М. Бойчук досяг незаперечних успіхів, зокрема в галузі українського шкільництва та культури.

У 1923 році була заснована Асоціація художників Червоної України (АХЧУ), в 1925 – Асоціація революційного мистецтва України (АРМУ). Ці дві організації (разом з десятками інших) зіграли колосальну роль в утвердженні в життя гасла «більшовицької українізації» України.

Правда, вже в середині 20-х років виникли спроби комуністичних органів приборкати національний рух в Україні, кульмінацією якого були 30-і роки, позначені масовим терором проти української творчої інтелігенції.

Та і в тих несприятливих умовах у першій половині 30-х років українське мистецтво не здавало свої позиції, представляючи себе на численних художніх виставках. Кінець «більшовицької українізації» поставила промова Сталіна на пленумі ЦК ВКП (б) у березні 1937 року, що стало початком масового терору, жертвою якого стали мільйони українців.

На початку Другої світової війни до складу СРСР була приєднана Західна Україна, в якій нова більшовицька влада ліквідувала демократичні установи та організації і запровадила свої закони, побудовані на «керівній ролі Комуністичної партії», принципах «диктатури пролетаріату». Ця «диктатура» панувала й у перші післявоєнні роки, а до певної міри вона закінчилася смертю Сталіна 1953 року, яка стала початком реабілітації жертв культу особи Сталіна, включаючи репресованих художників.

У другій половині 50-60-х роках майже в кожному більшому місті України більш-менш стихійно виникають «школи» авангардного образотворчого мистецтва, які принципово негували соціалістичний реалізм як єдиний творчий метод у мистецтві. Саме їм Л. Купчинська приділяє посилену увагу, розглядаючи такі організації, як Клуб творчої молоді «Сучасник» (під керівництвом Леся Танюка), Аматорський історико-культурний клуб ім. П. Запорозця, Клуб авангардистів в Ужгороді. Вони організували т. зв. квартирні виставки, на яких часто домінував екслібрис, як найменший жанр графіки. За їх роботою, однак, уважно стежила радянська влада (КГБ).

У серпні-вересні 1965 року в багатьох містах України розпочалися арешти творців нонконформістського мистецтва. *«Усупереч логіці – констатує авторка, – репресії 1960-1970-х рр. [...] сприяли прогресові руху опору» ... Український нонконформізм 1950 - 1980-х рр., будучи закоріненим у русі опору, широко розгорнувся завдяки лібералізації політичного режиму. Післясталінське культурне відродження, яке включало відбудову і розбудову різних сфер діяльності українців, а з часом набуло політичних домагань, стало ґрунтом для проголошення в 1991 р. державної незалежності України»* (с. 93-95).

Третій розділ – *«Образність українського книжкового знаку»* (с. 96-155) – призначений аналізу екслібрисів рецензованої колекції. Найчастішим мотивом художників – авторів екслібрисів є образ книги, часто поповнюваний іншими атрибутами, наприклад, біблійним Деревом життя, що росло в Едемському саду (символ Раю); пальмовою гілкою (атрибут слави); Пеґасом – крилатим конем; пером і чорнильницею; свічкою (усоблення божественного світла); оголеною жінкою (символ чесноти і невинності); колоссям пшениці (символ родючості) тощо.

Крім книги, в екслібрисах кількох українських художників присутній образ першодрукаря Івана Федоровича та історії розвитку книжки, екслібриси окре-

мим бібліотекам – громадським і приватним, а теж образи «Юрія Зміборця», «Козака Мамая» та «Козака і дівчини біля криниці». Останні три мають спільну сюжетну основу: образи воїна, воїна-козака і коня, інколи і дівчини. В екслібрисах, призначених козацтву, інколи трапляються портретні зображення визначних діячів Запорозької Січі, зокрема образ Богдана Хмельницького. Рідше, але все ж таки у книжкових знаках присутні такі гетьмани, як П. Конашевич-Сагайдачний, П. Дорошенко та кошові отамани І. Сірко і С. Наливайко.

Доволі велику групу екслібрисів становлять ті, в яких переважають елементи народної творчості та вироби декоративно-прикладного мистецтва, зокрема дерев'яні: хатне обладнання, меблі, посуд, начиння, предмети господарського призначення, транспортні засоби, культові й обрядові предмети. Частим мотивом в екслібрисах є українська вишивка (геометрична, рослинна та зооморфна), писанки та дитячі іграшки.

Доволі поширеними в екслібрисах українських художників є образи міст, найчастіше Києва та замків і фортець України. З діячів української культури, найчастіше зображуваних на екслібрисах, слід відзначити Тараса Шевченка та Івана Франка. Першому, за підрахунками авторки, присвячено біля тисячі відомих екслібрисів, другому – двісті. 145 відомих екслібрисів присвячено членам «Руської трійці» (Маріану Шашкевичу, Івану Вагилевичу та Якову Головацькому), 30 – Василю Стефанику. Меншою кількістю екслібрисів в монографії Л. Купчинської представлені Іван Котляревський, Григорій Сковорода, Пантелеймон Куліш, Марко Вовчок, Осип Маковей, Олекса Новаківський, Петро Загребельний, Сидор Воробкевич, Григорій Квітка-Основ'яненко, Осип Маковей, Архип Тесленко, Юрій Федькович, Марко Черемшина, Леся Українки та ін.

Л. Купчинська не оминула ні відображення в екслібрисах визначних ювілеїв радянської доби. Це – образи серпа, молота та зірок в екслібрисах післявоєнного періоду, тема колгоспу, олімпійських ігор та, зокрема, образу Леніна, який фігурує і на значній кількості публікованих у каталозі творів.

Вступна розвідка Лариси Купчинської закінчується четвертим, найважливішим, розділом – *Степан Давимука і його колекція* (с. 156-222), який ми розглянемо ґрунтовніше.

Творець колекції народився 8 лютого 1947 року в містечку Чернелиця на Покутті в сім'ї службовців – нащадків козаків Запорозької Січі, що після її ліквідації поселилися в долині Дністра. Ще в дитинстві він почав колекціонувати: спочатку сірникові коробки, пізніше – поштові марки. Перший екслібрис він придбав 1964 році, і з того часу цей вид мистецтва став у нього домінуючим. Після закінчення Чернелицької середньої школи із золотою медаллю переможець кількох олімпіад з математики і фізики С. Давимука поступив одночасно у два львівські вузи: на механічно-математичний факультет Університету ім. Івана Франка та на факультет автоматики Політехнічного інституту зі спеціалізацією «Математичні та лічильно-розрахункові прилади і пристрої». На другому факультеті його обрали головою студентського наукового товариства, яке зіграло важливу роль в українізації вищої освіти у Львові. І цей факультет він закінчив з відзнакою, поступивши після закінчення на роботу у Львівський політехнічний інститут.

Влітку 1969 року він одружився зі своєю землячкою з Чернелиці Марією Ящук, тоді студенткою Івано-Франківського медичного інституту, пізніше – лікаркою. У 1976-1990 роках С. Давимука був провідним конструктором проектування львівського заводу «Мікроприлад». За ті роки опублікував близько 70

наукових праць, мав патентовано 22 винаходи. Ряд з них було випроваджено у виробництво. У 1987 році він захистив кандидатську дисертацію з електровиміральної техніки. Одночасно брав активну участь у політично-громадському житті Львова.

Був співзасновником Товариства української мови ім. Т. Шевченка і разом з В. Чорноволом, М. Косівим, Р. Лубківським, Б. Горинем та іншими входив до його Ради, яка восени 1988 року ініціювала створення першого львівського осередку Народного Руху України (НРУ).

У 1989 році він став членом Великої Ради Руху 16 квітня 1990 року – головою облвиконкому Львівської обласної Ради народних депутатів, а у 2001-2007 роках – членом Центрального проводу НРУ, 1992-1994 – представником Президента України у Львівській області, 1994-2003 – начальником регіонального відділення Фонду державного майна України у Львівській області. На кожній з цих посад він виконував величезну роботу, яка знайшла резонанс і за межами Львівської області.

У 2015 році С. Давимука став народним депутатом Верховної Ради та кількакратним головою підкомітету з національних питань і захисту військовослужбовців, головою підкомітету з економічної безпеки (2006 - 2007), заступником голови Комітету з питань науки та освіти (2007 - 2012), автором 42 законопроектів, з яких чинності набрали 17.

Політична діяльність не стала йому на заваді науковій. У 1998 р. він захистив докторську дисертацію на тему *«Теоретико-методологічні аспекти приватизації і механізації в Україні»*. Кількість його наукових публікацій після кандидатської дисертації зросла до понад 180, в тому числі десять книжок (до 2016 року).

Вступна розвідка Л. Купчинської закінчується списком рукописних джерел та літератури (с. 185-220; 755 позицій!).

Незважаючи на високе завантаження, спілкуючись з львівськими художниками, а посередництвом них – поповнюючи свою колекцію екслібрисів все новими й новими творами, екслібрис «чи не єдиний найвільніший жанр не тільки у графіці, а й у образотворчому мистецтві загалом» повною мірою захопив його увагу (с. 170). Уже в 1984 році С. Давимука був співзасновником клубу *«Екслібрис»* при міському Товаристві книголюбів.

Колекція екслібрисів С. Давимуки, заснована 1964 року, завдяки його знайомствам з художниками і колекціонерами різних країн постійно зростала. Через 50 років – 2014 року – вона досягла 12 342 одиниці. Знаючи її вагу для української культури, С. Давимука зробив благородний вчинок – подарував її Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаніка, де вона була науково опрацьована Ларисою Купчинською й опублікована у трьох об'ємних томах.

Каталог, що охоплює 12 342 екслібрисів близько 900 осіб, побудовано за алфавітом цих осіб, переважно художників різних країн. У кожного автора подано роки життя та країну проживання. Якщо художник невідомий, тут же зазначено: *«Інформацію про художника не виявлено»*. Найбільшу частину довідки становить список літератури про художника та список виконаних ним творів, що входять у колекцію. Каталог багато ілюстрований. У трьох його томах поміщено 3 000 екслібрисів в оригінальній величині. Їх опис, разом з рештою 9 342 творами подано в текстових частинах.

«Показчик власників книжкових знаків» подано у третьому томі (с. 599-670).

Микола Мушинка

Два томи вибраних творів патріарха літератури руснаків Сербії Дюри Латяка

Дюра Латяк. Руснаци. Том I. Вибрани сообщеня и огляди. – Руске слово, Нови Сад, 2017. – 320 с. – Тираж 300. – ISBN 978-86-7105-315. Том II. Вибрани огляди и портрети. – Руске слово, Нови Сад, 2019. – 400 с. – Тираж 300 пр. – ISBN 978-86-7105-324-2.

За означенням «Енциклопедії сучасної України», яку видає Національна академія наук України в Києві «Латяк Дюра, народжений 31. 10. 1933 в с. Руский Керестур – русинський письменник, журналіст, перекладач, громадсько-культурний діяч у Сербії... Пише по-русинськи, українською і сербською мовами» (ЕСУ, т. 16, Київ, 2016, с. 58).

Із статті виходить, що йдеться про чільного представника найдавнішої українсько-руської діаспори у світі (1745-і роки). Будучи пенсіонером, Д. Латяк перевидав два томи своїх статей, публікованих у пресі русинів (руснаків) Воєводини.

Оскільки йдеться про найвизначнішого діяча культури русинів колишньої Югославії, вважаємо доцільним познайомити наших читачів з його поглядами.

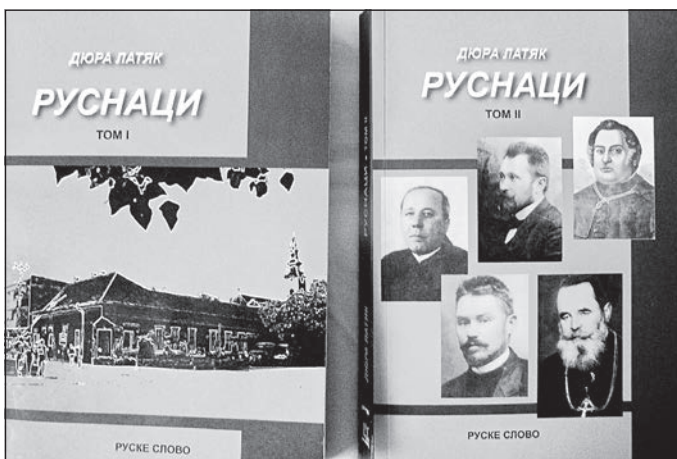
Перший том.

26 статей першого тому автор розподілив до двох розділів: «Повідомлення» (с. 9-206) та «Огляди» (с. 209-315). Як зазначено у виносках, значну частину укладених статей він написав і публікував українською й сербською мовами, а тут вони вперше постають перед русинськими читачами їхньою мовою, у перекладі автора.

Уже у першій «програмній» статті «Значенє наукового присупу гу виучованю традиційней култури югославских русинох-українцох за далшу націоналну егзистенцию и розвиток» автор накреслив основний шлях збереження національної ідентичності своєї національної групи, визнаючи русинів Югославії складовою частиною українського народу – творення культури на основі мови місцевого населення, враховуючи заповіді Володимира Гнатюка і Гавриїла Костельника. Це, властиво, вступна

доповідь Д. Латяка на першій науковій конференції на тему «Традиційна култура югославянских Руснацох и Українцох», співорганізатором якої був Д. Латяк разом з представниками Етнографічного інституту Сербської академії наук з Белграда.

У дальшій статті «Олександр Духнович и югославянски

руснаки» він закликав своїх земляків наслідувати почин Михайла Врабеля, який у першій книжці, поширеній серед бачванських русинів, «*Русській Соловей*» (Ужгород, 1890) подав вірші Духновича і його портрет. Цю тезу Д. Лятак документує на прикладі розвитку національної культури русинів Бачки протягом наступних ста років (1890-1990).

Третьою «програмною» статтею Д. Ляняка є розвідка «*Діло Володимира Гнатюка по други раз медзи русинами Югославії*». Це – доповідь Д. Ляняка, виголошена у 1991 році на наукових конференціях у Тернополі та Пряшеві і вперше опублікована у збірнику пряшівської конференції у тому ж 1991 році. В основу статті покладено згадки про матеріали В. Гнатюка з його експедиції у Руский Керестур та Коцур 1897 року. Ці матеріали серед бачванських русинів тоді були майже невідомими, а після Другої світової війни – повністю забуті. У руських установах не було жодного примірника творів В. Гнатюка про русинів Бачки. Цю прогалину заповнив у 1965 році автор цієї рецензії, який подарував русинам Югославії основні праці В. Гнатюка із своєї бібліотеки, а у видавництві «Руске слово» в Новому Саді опублікував навіть окрему книжку про нього. Мною подаровані публікації стали основою численних публікацій про В. Гнатюка, кульмінацією яких був п'ятитомник «Етнографічні матеріали з Угорської Русі» (Нови Сад, 1985-1988).

Далі у першому томі йдуть студії Д. Ляняка про Дюру Биндаса (1877 - 1950) з нагоди 140-річчя з дня його народження, три студії про Руське народне просвітне друство, розвідка «*Златни роки літератури за дзеци на руским языку*» (доповідь зачитана на науковій конференції «Руска мова і література для дітей» в Новому Саді 2011 року з переліком усіх книжок для дітей, виданих від 1945 по 1990 рік – 75 назв).

Окреме місце у збірнику займають його доповіді «*Од основаня Союзу Русинох-Українох Горватскей по основане Союзу Русинох и Українох Югославії*», виголошені на науковій конференції у Вуковарі у травні 2008 року та доповідь «*Роль українських діячів культури в національній усвідомлені русинів у південнослов'янських країнах*», виголошена українською літературною мовою на Міжнародній науковій конференції в Ужгороді у вересні 1993 року. (Тут подано у перекладі автора руською мовою). Друга доповідь закінчується висновком: «*У остатнім часе дзепоєдни интелектуалци спомедзи югославянских Русинох не розумя, або не сцу розумиц руско-українски медзисобни одношеня як насущну потребу, бо их добре не познаю або не сцу упознац. Їм ше видзи же зоз тих одношеньох грожи опасносц українизації, без огляду же такей опасносци нігда не було, нет ані нешка, а вериме же ей не буде ані у будучносци*» (с. 134).

Далі слідує сім повідомлень Д. Ляняка про стосунки русинів Бачки і Сриму з чужонаціональними дослідниками їх історії, побуту і культури та українськими дослідниками з Галичини.

На першому місці слід назвати розвідку про закарпатського актора, режисера та театрознавця Юрія-Августина Шерегія (1907 - 1990), який після окупації Карпатської України 1939 року Угорщиною емігрував у Югославію, 1942 року – у Прагу, а після Другої світової війни у Словаччину (Кошиці, Пряшів, Братислава), утримуючи тісні контакти з русинами. У другій – драматичні твори українських класиків на сценах аматорських драмгуртків. У третій – твори сербського драматурга Йована Поповича Стерія на сценах руських аматорських театрів Югославії. У четвертій – зв'язки відомого русинського спортсмена світового рівня, письменника Яшу Бакова (1906-1974) з руською літературою. У п'ятій – стосунки Д. Ляняка з мовознавцем-славістом Александром Дуліченком, ілюстрована п'ятьма листами їх взаємного листування. З листування виходить, що Д. Лятак був першою люди-

ною, яка заохотила майбутнього професора-мовознавця (тоді – 1966 – ще студента Туркменського університету) дослідженням мови русинів Югославії.

Шостою є стаття Д. Лятяка «*Др Иштван Удвари и бачвано-сримски Руснаци*», поповнена «*Библиографиєю написох др. Иштвана Удвариа у руских виданьох Бачкей и Сриму*» (47 позицій).

Розділ «*Сообщения*» закінчується студією Д. Лятяка «*Иван Франко и сербска епска писня у оцинци М. В. Гуца*». У ній розглянуто монографію київського фольклориста Михайла Гуца «*Сербохорватська народна пісня на Україні*» (Київ, 1966), в якій дано високу оцінку Івану Франкові як дослідникові сербських епічних пісень.

У другому розділі «*Огляду*» подано дев'ять статей Д. Лятяка про визначні події в культурному житті русинів колишньої Югославії.

На першому місці – глибокий аналіз першої книжки русинів Бачки ідилію Габора Костельника «*З мойого валала*» (Жовква, 1904). Автор розглядає не лише саму книжку, але й численні рецензії на неї, її передруки, святкування століття з дня її видання у 2004 році тощо.

На другому місці – огляд «*Видавательства діялносц на язика войвожданских Руснацох*» з підзаголовком «*Кратки попатрунок на историйни розвой*». Тут розглянуто книжки: «*Рускій Соловей*» М. Врабеля, «*З мойого валала*» Г. Костельника та кілька інших видань видавництва у Жовкві (нині Нестерів).

Перша світова війна загальмувала видавничу діяльність русинів Бачки, однак негайно після її закінчення, у першій половині 1919 року, виникає «Руське народне просвітне дружтво» з широким планом видавничої діяльності, зокрема підручників для новозаснованих руських шкіл. На перші місця слід поставити «*Граматику бачвано-рускей бешеди*» Г. Костельника (Карловці, 1923) та газету «*Руски новини*» (1924-1941). Культурно-просвітний союз югославських Русиних у Старому Вербасі (заснований 1934 р.) видавав москвофільську газету руською мовою «*Русска заря*». Могутній розвиток видавничої діяльності руською мовою настав після Другої світової війни.

Третя стаття Д. Лятяка «*Руски народни писні*» у *записох В. М. Гнатюка пред сучасним читачом*» є його передмовою до збірника такої ж назви (Нови Сад, 1972).

Тут же подано п'ять нарисів про визначних представників літератури русинів Сербії, з якими в нього були особисті зв'язки: Євгенія Кочиша (1910 - 1984), Ангелу Прокоп (1940 - 1971), Теофила Сабадоша (1938 - 2012), Мирона Колошняя (1930) та Любки Фалц (1932).

Розділ «*Огляди*» закінчується роздумами автора на тему «*Руснаци на прагу 21 віку (передрук з «Руского календаря на 1991 рік*». На питання «*Яка дальша перспектива Руснацох (Русинох)?*» Д. Лятяк відповідає: «*Чежко буц пророк у поглядзе нашей дальшей перспективи. Медзитим, неспорни факт же вона будзе завишиц насампредз од нас самих, од нашей свидомосци и дзеки же бизме и надалей пестовали своєю духовне и культурне наслідство (и гевто давне, заедніцке зоз великим українським народом, и тото новше, регионалне) и же бизме и надалей на його фундаментах творели нови культурни вредносци*» (с. 309).

І зовсім у кінці його відповідь на це питання звучить так: «*Дальша судьба Руснацох (Русинох) у велім завиши и од порозуменя на яке найду при нешкайших українських державних, культурних и наукових институційох*» (с.315).

Перший том «*Вибраних сообщень і оглядів*» Д. Лятяка закінчується його біографічною довідкою «*Призначка о авторові*» (с. 316-317).

Другий том.

Виданий восени 2019 року, є безпосереднім продовженням першого. Він містить п'ять «*Оглядів*» (які з-за браку коштів не вмістилися у перший том), 16 «*Портретів*»

діячів культури русинів Югославії та двох закордонних дослідників цієї культури.

Розділ «Огляди» другого тому відкривається фейлетоном «*Руски студенти и средошколци (1927-2001)*» публікований раніше у 32 продовженнях в тижневику «Руске слово» (2001-2002). Початки руського шкільництва Д. Латяк знаходить у статті Дюри Биндаса в «Рускому календарі на 1927 рік», в якій автор наголосив на потребі заснування руської середньої школи у Бачці. Він нарахував 120 руських студентів, що вчилися у середніх та вищих школах, головним чином, Загребі, але й у Чехословаччині, Польщі, Австрії, Італії та Франції. Значна частина з них, напевно, повернулася б до рідного краю. З ініціативи Д. Биндаса влітку 1927 році у Коцури було засновано Союз руських школярів (пізніше перейменований на Союз українських школярів), який існував до Другої світової війни. Війна припинила його існування.

Бурхливий розвиток русько-українського шкільництва і студентських організацій настав після Другої світової війни. Цій темі присвячено 32 розділи праці Д. Латяка, які займають майже одну третину другого тому книги (с. 9-138).

Друга частина книги Д. Латяка присвячена початкам руської редакції «*Радио Нови Сад*», заснованої 1949 року. Від 1951 року її членом був і свіжий абсолювент однорічної школи журналістики у Белграді Дюра Латяк. Свою співпрацю з руською редакцією «*Радио Новий Сад*» він оцінює так: «*Патраци генерално на период од 1951-1955, та од 1966, аж по нешкайши дні, можем повесц же сом одробел и еден цали «пензийни стаж» у Рускей редакції Радио Нового Саду, гоч сом у ней стаємно бул заняти лем неполни штари роки! Прето ше и нешка чувствуем же припадам роботному колективу Рускей редакції Радио Нового Саду у истей такей мири, як цо припадам роботному колективу Руского слова*» (с. 158).

Третьою статтею «Огляду» є історична студія Д. Латяка «*Руснаци у Новим Садзе и їх образовно-културни живот*» з 2004 року. Четвертою – вичерпна студія про уродженця села Вирав Меджилабірського округу Михайла Вралея (1866 - 1923), який десять років (1888 - 1898) був учителем у Руському Керестурі та інших місцевостях Воєводини. (Студію було виголошено Д. Латяком в рідному селі М. Вралея Вираві 15 жовтня 2016 року з нагоди 150-річчя з дня народження їх славного земляка).

Розділ «Огляди» закінчується статтею про уродженця с. Фольварк (нині – Страняни Старолюбівнянського округу) Петра Кузьм'яка (1816 - 1900), який майже сорок років (1855 - 1892) працював учителем у Руському Керестурі. Нині його іменем названа Руська гімназія у цьому селі. Статтю присвячено 200-літтю з дня народження П. Кузьм'яка.

Друга частина другого тому охоплює 17 портретів діячів культури русинів колишньої Югославії, а саме:

журналіст і культурно-просвітній діяч по професії учитель *Дюра Варга* (1925-2003);

учитель і письменник *Михайло Ковач* (1909-2005);

письменник і драматург *Дюра Папгаргаї* (1936-2008);

письменник і редактор *Штефан Гудак* (1931-2015);

журналіст й історик *Владо Костельник* (1930-2012);

композитор та етномузиколог *Онуфрій Тимко* (1908-1989);

письменниця та редакторка *Ірина Гарди-Ковачевич* (1944);

композитор *Іван Ковач* (1937-1992);

опера співачка *Ірина Давосир-Матанович* (1933-2007);

музичний педагог та композитор *Яким Сивч* (1935-1987);

професіональний актор *Драгутин Колесар* (1929-1995);

педагог і театральний діяч *Віра Гудак* (1927-2011);
історик і журналіст *Мирон Жирош* (1936-2016);
юрист та культурно-громадський діяч *Симеон Сакач* (1929-2018);
юрист і церковний діяч в США *Володимир Хромиш* (1943-2009);
юрист і діяч культури *Др. Янко Сабадош* (1928-2015);
священик і громадський діяч *Роман Мизь* (1932-2017).

Майже всі портрети і статті були приурочені до ювілеїв цих людей.

Розділ «Портрети» закінчується біографічними статтями про двох закордонних дослідників історії і культури русинів Югославії: Миколу Мушинку із Словаччини та Олексу Мишанича з України. Перший портрет «*Зачатник обновеня нашей вязи зоз Горніцу*» є ювілейною статтею до його 70-ліття («Шветлосц», 2006, ч. 1). Другий – «*Олекса Мишанич и бачванско-сримски Руснаци*» є передруком статті Д. Лятяка з тої ж «Шветлосци» (2004, ч. 2).

Свою рецензію я спробую закінчити спогадами про взаємини з Д. Лятяком.

Його ім'я я вперше почув від львівського друга Василя Хомика восени 1964 року і 27 листопада 1964 року написав йому листа, який став початком нашого листування. Саме тоді я почав писати кандидатську дисертацію про Володимира Гнатюка і готував до друку «Науковий збірник Музею української культури у Свиднику», присвячений його пам'яті. У збірнику я хотів опублікувати статтю їхнього автора про В. Гнатюка і його взаємини з русинами Югославії.

Та виявилось, що вони про В. Гнатюка нічого не знають і навіть не мають жодної його праці. Щоб надолужити цю прогалину, я запросив Д. Лятяка до Пряшева. Він приїхав разом зі своїм другом Юрієм Варгою – директором Видавництва руських підручників. Переконавшись, що вони щиро зацікавлені пізнати українського вченого, який ще наприкінці XIX століття відкрив русинів Бачки для світу, я, як вже було сказано, подарував їм із своєї приватної бібліотеки основні твори В. Гнатюка, а в прашівській пресі опублікував статтю «*Земляк з Югославії Дюра Лятяк*» («Нове життя», 1965, ч. 32, с. 1). Після їх від'їзду я опублікував кілька статей і у пресі югославських русинів і навіть 80-сторінкову передмову до перевидання книги В. Гнатюка «*Народни приповідки бачванських Русинов*» (Руськи Керерстур, 1967).

Після того ми з ним зустрічалися майже щороку в Югославії або Словаччині. У нас найчастіше – на Святих культури у Свиднику. Ці зустрічі мали офіційний характер, бо чільні товариства русинів Югославії і українців Словаччини уклали договори про дружбу і співпрацю. Ця дружба тривала до 1973 року, коли голова Культурного союзу українських трудящих Ф. Гула не поставив чільних представників руських організацій Югославії перед альтернативою: «*Якщо ви хочете мати стосунки з нами, мусите припинити стосунки з Мушинкою*». Вони припинили. Моя 244-сторінкова книга «*Фолклор Руснакох Войводини*» вийшла у Новому Саді 1976 року без імені автора як анонімний твір «Комісії за прирхтоване наукових виданьох».

Заборона сербських органів влади, однак, не поширювалася на територію Хорватії. Союз русинів-українців Хорватії (голова Владо Костельник) запросив мене до співпраці і від 1973-го до 1990 року на сторінках органу Союзу «*Нова думка*» було опубліковано кілька десятків моїх статей.

Забігаючи вперед, наведу, що у 1988 році видавництво «Руске слово» в Новому Саді видало мою монографію «*Фолклор Руснакох Войводини*» під моїм іменем.

З того часу і по сей день мої взаємини з русинами колишньої Югославії є безперейні і дуже плідні, про що свідчить збірник моїх праць «*Од усней по писану литературу*» (Нови Сад, 2016, 240 стор. за редакцією Миколи Цапа, з його післямовою та бібліографією моїх праць про руснаків Югославії/Сербії (225 позицій).

Микола Мушинка

МИСТЕЦТВО

Міжнародне бієнале «З кросна до Кросна»

28 серпня 2000 р. Музей ремесел та Бюро мистецьких виставок в Кросні (Польща), за фінансової підтримки міста Кросно, влаштували перше Міжнародне бієнале художньої льняної тканини під назвою «З кросна до Кросна».

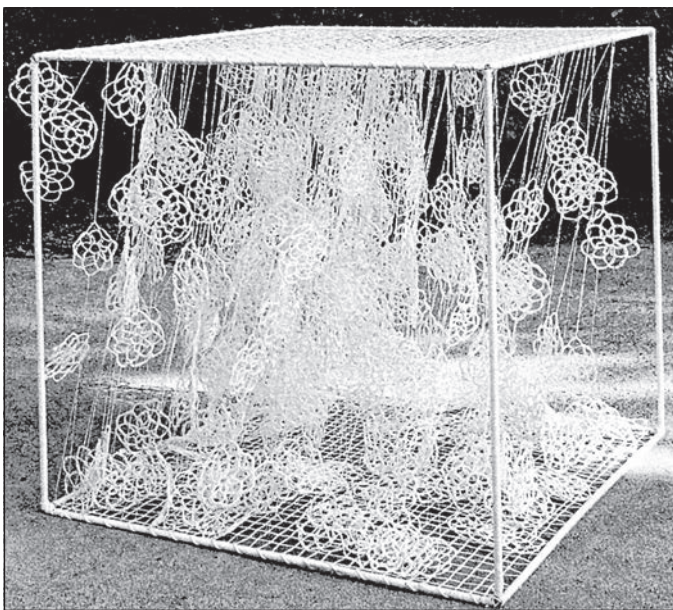
Концепція кроснянського бієнале нав'язала на традиції попереднього «Бієнале малих ткацьких форм», яке організувало Бюро мистецьких виставок в Єленей Горже з ініціативи знаної польської художниці в області текстильного мистецтва Еви Порадовскей-Вершлер, та досвід Міжнародного пленеру-симпозіуму мистецтва волокна «Варштан творчий – Ковари».

Мета нового бієнале полягала в продовженні довгорічних традицій виробництва льняного полотна в місті Кросно, яким постачався й австрійський цисарський двір у Відні, та в оживленні ткацького ремесла посередництвом сучасної камерної текстильної творчості.

Основними критеріями бієнале було те, щоб кожний зголошений твір мистив у собі мінімум 75% природного або зафарбованого льняного матеріалу (прядива, ниток різної товщини, полотна або льону у його натуральній формі), за своїми розмірами належав до т.зв. малих ткацьких форм (розміри від 25 до 60 см) та своєю вагою не перевищив три кілограми.

У першопочатках заснування кроснянського бієнале стояли художниці Анна Пісовацька з чоловіком Єржи, проф. Ірена Гумл, проф. Ева Порадовська-Вершлер та директор Музею ремесел в Кросні Ева Маньковська.

Бієнале було заплановане як пересувна виставка з її поступовим відкриттям в державах Євросоюзу Карпати – Польща, Укра-

Богуслава Кошалка, «Хуртовина», 2012 р., 50х50х50 см (Польща).

Барбара Нахайська-Брожек, «Майдан», 2014 р., 31 см (Польща).

європейських країн, як, напр. Німеччина, Італія, Франція, Австрія, Швейцарія, Угорщина, Греція, Ізраїль, так спорадично, крім Японії, до біенале надсилали свої твори також митці з таких держав, як Туреччина, США, Канада, Коста-Рика та Індія. Найчисленнішу групу митців після домашніми польських майстрів текстильного мистецтва представляють якраз художники з України. На протязі останніх десяти років у біенале взяло 42 українські митці (41 жінка та 1 чоловік). Ні один рік біенале не пропустили дві художниці, а саме Тетяна Лукашевич та Іванна Токар. Після наведених художниць до кроснянської виставки найчастіше свої твори надсилали Тетяна Ядчук-Богомазова, Ольга Луковська, Марта Токар, Вікторія Дубовик, Галина Кусько та Лілія Квасниця-Амбіцька.

Хоча до біенале зголошені твори з точки зору використаного матеріалу, розмірів та ваги мусять дотримуватись ухвалених критерій, то з огляду застосованої техніки, кольору використаного матеріалу або підбраного сюжету фантазія творців нічим не обмежена. Композиції українських художників, на відміну від творів митців з інших держав, визначаються ліричністю, фігуральністю, етнографічністю та спонтанністю свого проведення. З точки зору підбраного сюжету митців надихають: поля, на яких вирощується льон з характерними блакитними квітами (Галина Зубченко, «Льняний рай», 2006 р., 55x60 см); сам реальний льон, передусім його висушені стебла та плоди, що апліковані до текстильного твору (Тетяна Мишковаць, «Із життя льону», 1999 р., 25x25 см, Зеновія Шульга, «Кольоровий Дош», 2004 р., 25x25 см); процес ткання полотна (Тетяна Лукашевич, «Дорога в часі та просторі», 2018 р., 58x38 см); шерехата поверхня льняного полотна, яка викликає у творця уяву поораного поля, трав'янистого луку або пейзажних рельєфів

їна, Словаччина та Угорщина. Якраз СНМ – Музей української культури у Свиднику є з погляду Польщі одною із закордонних інституцій, в якому відбувається одна з реприз кроснянського біенале.

Перше біенале представило твори 54 митців із 8 держав Європи – Польщі, України, Чехії, Данії, Швеції, Словаччини, Фінляндії та Росії. В наступних роках до наведених країн приєдналися художники як з інших

(Галина Вигованська, «Поле моєї бабусі», 2016 р., 35х50 см, Вікторія Дубовик, «Рельєфи землі», 2000 р., 40х40 см); навколишні пейзажі, що міняють свій вигляд не тільки в залежності від пори року, але й частини дня (Марта Токар, «Пори року», 2004 р., 4х (59х17 см), Іванна Токар, «Вечір», 2010 р., 56х56 см, Мар'яна Ковінко, «Осінь соната», 2012 р., 60х60 см, Галина Вигованська, «Забуте літо», 2014 р., 30х60 см); сонце, дерева, квіти, птахи, стихії та космос (Галина Кусько, «Сонце, море, пісок», 2006 р., 60х30 см, Тетяна Лукашевич, «Симфонія лісу», 2000 р., 48х50 см, Ольга Ковалисько, «Сонячні квіти», 2012 р., 35х48 см, Володимира Гурська, «Дерева і птахи», 2014 р., 27х50 см, Тетяна Лукашевич, «Народження стихій», 2014 р., 60х45 см, Тетяна Ядчук-Богомазова, «Нова планета», 2008 р., 30х29 см); людина та її мрії, віросповідання й міфологія (Віра Корнюшко, «Прагнення», 2014 р., 40х30 см, Івана Токар, «Ангел», 1986 р., 40х50 см, Галина Зубченко, «Адам та Єва», 2002 р., 60х60 см, Наталія Лейкіна, «Хустка св. Вероніки», 2014 р., 60х50 см, Галина Кусько, «Торс стародавнього міфу», 2000 р., 60х50 см) та абстрактні мотиви (Тетяна Ядчук-Богомазова, «Народження світла», 2004 р., 30х30 см, Галина Кусько, «Імпровізація», 2008 р., 55х55 см, Тетяна Лукашевич, «Душа всесвіту», 2002 р., 45х33 см, Оксана Борисова, «Початок», 2012 р., 53х60х15 см, Тереза Барабаш, «7 речей», 2009 р. 25х6 см, Івана Токар, «Сон», 2012 р., 69х41 см).

З-поміж усіх дотепер виставлених творів найбільш своєрідними є м'які скульптури японської художниці Магоко Мотода, основним будівельним матеріалом яких є тонкі циліндри, створені із льняних ниток, із взаємного скупчення яких подудовані різні вертикальні форми під назвами: «Червона форма», «Чорна та червона», «Червона й коричнева», «Ромб» та композиції польської мисткині Богуслави Кошалки, що розміщені до з металевих прутів сконструйовано та із всіх боків відкритих кубів під назвами: «Гніздо», «Покинуті гнізда», «Хуртовина».

Українського глядача найбільш зацікавлять твори польських художників, якими реагують на болючі сторінки не так давньої або найсучаснішої української історії. Йдеться про твори, інспіровані акцією «Вісла» (Жофія Кедз'єрська, «Вигнані – 1947», 2012 р., 55х42х15 см), трагічними подіями

Мацей Мешнік, «То не ми», 2015-2016 рр., 49,5х49х20 см (Польща).

на «Майдані Незалежності» у Києві 2014 р. (Барбара Нахайська-Брожек, «Майдан», 2014 р., 31 см) та російською агресією на сході України (Мацеґей Мешнік, «То не ми», 2015-2016 рр., 49,5x49x20 см).

Сподіваємось, що такі цікаві й рідкісні імпрези, яким в нашому регіоні є Міжнародне бієнале художньої льняної тканини «З кросна до Кросна», Музей ремесел в Кросні буде влаштовувати і в майбутніх роках, що надасть нам безпосередню можливість ознайомлюватись з розвитком одного з видів не тільки українського, але й світового текстильного мистецтва.

Ладислав Пушкар

На фонд журналу «Дукля»

Шановні читачі! Якщо Вам не байдужа дальша доля журналу «Дукля», просимо Вас підтримати її своїми пожертвами, які слід надсилати на рахунок:

VÚB Prešov, číslo účtu: SK46 0200 0000 0000 2843 4572

На обкладинці журналу твори українського скульптора Валерія Швецова

На першій сторінці обкладинки: «Лісова пісня». Бронза, 600x120x130, 1990 р. На другій сторінці обкладинки: «Леся Українка». Мідь, 450x300x40, 1990 р. На третій сторінці обкладинки: «Останнє яблуко». Мармур, 40x40x20, 2000 р. На четвертій сторінці обкладинки: «Ярослав Мудрий». Бронза, 1990.

Ціна 0,66 €

Індекс EV 5881/20

ISSN 0419-8131

